

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Janez Hrovat

**Državljska morala Slovencev: med liberalno in republikansko tradicijo
državljanstva**

Magistrsko delo

Ljubljana, 2015

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Janez Hrovat

Mentor: izr. prof. dr. Tomaž Deželan

**Državljska morala Slovencev: med liberalno in republikansko tradicijo
državljanstva**

Magistrsko delo

Ljubljana, 2015

ZAHVALA

Ob izdaji magistrskega dela na nesporno prvem mestu omenjam nadpovprečno skrbnega Očeta – Očeta z velikim O – mr. sci. Hrovat Janeza, dr. vet. med;

mojega življenjskega vzornika številka ena, pozornega, korektnega in konkretnega sogovorca, zasebnega mentorja s kakršnim se lahko pohvali le redko kateri slovenski sin in brezpogojnega podpornika, podpornika moje odločitve za študij družbenih ved, mojega glavnega finančnega študijskega pokrovitelja in konstruktivnega komentatorja mojih (študijskih) zamisli in ostalega;

na drugem mestu gre zahvala materi Danici, mosji finančni študijski meceni številka dve, ki je tako kot do sedanjih petindvajset let tudi v času pisanja mojega magistrskega dela skrbela, da nisem bil ne lačen ne žejen, ki je na račun moje zasedenosti s pisanjem magisterija »potegnila kratko« pri marsikaterem hišnem opravilu, in ki je tako kot oče »preslišala marsikatero močno« z mojih ust v času pisanja magisterija;

mentorju izr. prof. dr. Tomažu Deželanu, ki me je dobrodušno sprejel pod svoje okrilje, ki je z menoj delil del svojega širokega opusa poznavanje državljskih tematik, pri čemer je bil nadvse izčrpen, celovit in metodičen, pri vsem tem pa vedno izredno človeški, dosegljiv in kolegialen in ki mi je pomagal skoncentrirati in fokusirati moje sprva precej raztresene ideje in zamisli;

nosilcu magistrskega študija red. prof. dr. Bogomilu Ferfili, ki je bil vseskozi naklonjen lastni iniciativi študenta in je v času magistrskega študija nedvomno zasedal mesto osrednje pedagoške figure mojega podiplomskega študijskega procesa;

hvala vsem tistim, ki ste me na moji poti do točke spisanja magistrskega dela bogatili s svojimi razmišljanji in znanji ter tako širili moj opus znanja – zlasti profesorjem FDV-ja, v nekoliko manjši meri pa tudi študijskim kolegom, ki ste znali biti zanimivi in domiselni sogovorci;

zahvaljujem se vsem zaslužnim, da sem se lahko užil sadove brezplačnega do- in podiplomskega študija.

V Celju, 24. avgusta/velikega srpana 2015

Državljska morala Slovencev: med liberalno in republikansko tradicijo državljanstva

Državljska morala je seštevek prisotnosti državljskih vrlin in njihove implementacije v vsakdanjem življenju državljanov. Državljsko moralo merimo ponavadi v kontekstu nacij. (Ne)prisotnost državljskih vrlin in njihovega udejstvovanja je močan indikator pojasnjevanja (ne)delovanja družbe/nacije kot organske skupnosti. Državljska morala je ena bistvenih organskih, pravno neformalnih, mišljenjskih in kar je bistveno, vedenjskih lastnosti neke populacije in razkriva odnos in zlasti obnašanje državljanov do države, njenih institucij, njenih zakonov, njenih ustavnih in zakonskih predpisov. Ustava je temeljni pravno-formalni akt države, ki ureja in predpisuje temeljna pravila in doktrine na katerih sloni državna in posledično družbena ureditev. Pojma državljska morala in ustava se prepletata na več točkah. Po eni strani je (vsaj naj bi bila) ustava nekakšen smerokaz ali glavni kurzor smeri razvoja državljske morale neke družbe. Po drugi stran je visoka državljska morala nujna za (ustavno) delovanje neke države in družbe. Za razliko od ustave, ki je »tog in nedinamičen« dokument je državljska morala dinamična lastnost neke družbe, ki odseva številne (zgodovinske in aktualne) občutke, prepričanja in vedenjske vzorce državljanov vis-à-vis njihove države. Empirična primerjalna raziskava umešča državljsko moralo Slovencev v evropski kontekst. Drug del naloge razkriva prisotnost oz. odsotnost »paketa« pravic in dolžnosti« v Ustavi Republike Slovenije oz. formalno razmerje med pravicami in dolžnostmi zapisanimi v Ustavi Republike Slovenije.

Ključne besede: državljska morala, državljske vrline, Ustava Republike Slovenije, Slovenci, državljske pravice-dolžnosti, državotvornost.

Civic Moral of the Slovenians: between Liberal and Republican Tradition of Citizenship

Civic moral is a sum of civic virtues in certain society and tells us about the level of their daily implementations. We measure civic moral usually in the context of the nations. (Non)presence of the civic virtues is a strong indicator which shows us a lack of essential elements for successful development and growth of (national) society. Civic moral is one of the main organic and behavioral and non-law-originated patterns of certain society. Civic moral manifests the citizens attitude towards their state, its constitution, laws and institutions. Constitution is the main legal-formal act of independent state which orders and arranges main principles and doctrines of in state living society. It also reflects main values of the very same society. Terminus civic moral and constitution interwave in several point. From one point of view one could say that the constitution shows the direction of the development of civic moral. From another point of view is civic moral essential for proper-working society/state. Empirical comparison is putting Slovenian public moral in European context. Second part of the research uncovers a potential lack of the rights-duties package in the Constitution of the Republic of Slovenia or discovers (non)balance between them.

Keywords: civic moral, civic virtues, The Constitution of the Republic Slovenia, Slovenians, civic right-duties, nation-building.

Kazalo

Kazalo.....	5
Kazalo tabel.....	8
Seznam kratic	9
1 UVOD	10
1.1 Opredelitev teme/problema magistrskega dela	10
1.2 Predmet raziskave	11
1.3 Raziskovalna vprašanja	12
1.4 Metode raziskovanja	13
2 KONCEPT DRŽAVLJANSTVA	18
2.1 Državljan	19
2.2 Trojnost sodobnega državljanstva.....	20
2.2.1 Marshallova delitev modernega državljanstva.....	21
2.3 Ideja državljanstva dandanes.....	24
3 DRŽAVLJANSKE TRADICIJE OZ. KONCEPTI	24
3.1 Liberalna državljanska tradicija/liberalen državljanski koncept.....	25
3.1.1 Geneza liberalne državljanske tradicije.....	25
3.1.2 Značilnosti liberalne tradicije državljanstva.....	29
3.1.3 Različna razumevanja liberalne državljanske tradicije	31
3.2 Državljanskorepublikanska tradicija oz. koncept.....	33
3.2.1 Geneza državljanskorepublikanske tradicije.....	34
3.2.2 Značilnosti državljansko-republikanske tradicije državljanstva	36
3.2.3 Različna razumevanja državljanskorepublikanske tradicije.....	37
3.3 Globina državljanstva.....	39
4 DRŽAVLJANSKA MORALA	40
4.1 Državljanske kreposti in vrline	42

4.1.1 Klasične (republikanske) državljanske vrline	44
4.1.2 Patriotizem kot temeljna državljanska vrlina	44
4.1.3 Republikanske vrline in liberalna odličnost	45
4.2 Ustava kot pravno-formalni okvir družbe	46
4.2.1 Kaj je ustava	46
4.2.2 Zakaj preučevati ustavo	47
4.3 Izobraževalni sistem kot oznanjevalec državljanskih vrlin	48
5 DRŽAVLJANSKA MORALA SLOVENCEV	49
5.1 Avtorji o državljanski morali Slovencev	49
5.2 Državlјanska morala Evropejcev; primerjalna analiza sedmih nacij	50
5.2.1 Ekonomsko-fiskalni aspekt državljanske morale	51
5.2.2 Institucionalni aspekt državljanske morale	54
5.2.3 Patriotski aspekt državljanske morale	55
5.2.4 Disciplinski aspekt dojetanja državljanske morale	56
5.3 Rezultati primerjalne raziskave »državlјanska morala Evropejcev«: kakšna je državljanska morala Slovencev	56
5.3.1 Državlјanska morala Slovencev skozi prizmo kontinuuma liberalna vs republikansko-komunitarna tradicija	61
6 ANALIZA SLOVENSКИH USTAV	62
6.1 Ustava socialistične Republike Slovenije (SRS)	62
6.2.1 Razmerje med pravicami in dolžnostmi v USRS	63
6.2 Ustava Republike Slovenije	64
6.2.1 Geneza nastanka ustave neodvisne in samostojne Republike Slovenije	64
6.2.2 Pisateljska ustava oz. teze	66
6.2.3 Kaj novega ponujajo Teze	68
6.2.4 Kritika vsebine »pisateljskih« Tez	71
6.3 Doktrine in ideologije v Ustavi Republike Slovenije	75
6.3.1 Ideologije sklopa liberalne državljanske tradicije	75

6.3.2 Ideologije sklopa republikanske državljanske tradicije	76
6.3.3 Ideologije sklopa komunitarne državljanske tradicije.....	78
6.4 Forma in vsebina Ustave Republike Slovenije	79
6.5 Primerjalna analiza aktualne (URS) in nekdanje (USRS) slovenske ustave.....	83
7 ZAKLJUČEK.....	85
7.1 Ugotovitve.....	85
7.2 Refleksija.....	87
7.2.1 Državlјanska morala Slovencev v evropskem kontekstu	87
7.2.2 Ustavna Republike Slovenije kot temeljni državni in družbeni pravni akt.....	91
7.2.3 Presek ugotovitev in spoznaj.....	98
8 LITERATURA.....	100

Kazalo tabel

Tabela 5.1: Dober državljan se nikoli ne izogiba plačilu davkov	51
Tabela 5.2: Je goljufanje pri plačevanju davkov sprejemljivo	52
Tabela 5.3: Plačevanje z gotovino z namenom izogniti se plačilu davka je sprejemljivo	52
Tabela 5.4: Upravičenost neplačevanja javnega prevoza.....	53
Tabela 5.5: Pomen spoštovanja političnih institucij in zakonov	54
Tabela 5.6: Kako pomembno je vedno ubogati, upoštevati zakone.....	54
Tabela 5.7: Kako ponosni na svojo nacionalnost so državljani	55
Tabela 5.8: Pripravljenost služenja vojaškega roka/potrebam vojske.....	55
Tabela 5.9: Odnos državljanov do razbijanja steklenic na javnih površinah	56
Tabela 5.10: Stopnja državljanske vrline po posameznih državah glede na vrlino.	59
Tabela 5.11: Seštevki državljanskih vrlin po kakovosti.....	59

Seznam kratic

CE – centralna Evropa

EVS – European Value Survey

FLRJ – Federativna ljudska republika Jugoslavija

ISSP – International Social Survey Programme

JE – južna Evropa

JVE – jugovzhodna Evropa

PU – Pisateljska ustava

RS – Republika Slovenija

SE – severna Evropa

SFRJ – Socialistična federativna republika Jugoslavija

SRS – Socialistična republika Slovenija

StAGN – Ständiger Ausschuss für geographische Namen

URS – Ustava Republike Slovenije

USFRJ – Ustava socialistične federativne Republike Jugoslavije

USRS – Ustava socialistične republike Slovenije

VE – vzhodna Evropa

ZE – zahodna Evropa

1 UVOD

1.1 Opredelitev teme/problema magistrskega dela

O (državljski oz. javni) morali Slovencev ima dobršen del državljanov Republike Slovenije že izdelano mnenje. Nekateri smatrajo, da je državljanska morala Slovencev visoka oz. dobra, pri čemer se sklicujejo predvsem na poštenje in marljivost slovenskega naroda, drugi so bolj kritični in opozarjajo predvsem na manj pozitivne vidike slovenske morale, kot denimo zavidljivost ali hlapčevstvo. Četudi državljani deklarativno sodijo zgolj o morali in ne o državljanski oz. javni morali, se s svojimi razmišljanji zelo neposredno dotaknejo prav *državljske morale*.

Zakaj je državljanska morala sploh pomembna? Močna državljanska morala je pomembna za razvoj dobro delujoče družbe (Listhaug in Ringdal 2004, 341). V kolikor državljani prostovoljno sprejmejo državne regulacije, plačujejo davke in prispevajo k skupnemu dobremu, je možno bolj učinkovito vladanje s strani vlade oz. oblasti – vlada ni primorana zaostroovati ukrepov za nadzor in discipliniranje državljanov (prav tam). Državljska morala ni potrebna izključno zaradi ekonomskih dejavnikov, nesporno pa drži, da prav državljanska morala in zaupanje v politiko močno pripomoreta k oblikovanju dobro organizirane države (prav tam).

Z državljansko moralo Evropejcev in s tem tudi Slovencev se med drugimi ukvarjata Ola Listhaug in Kristen Ringdal v delu *Civic Morality in stable, new, and half-hearted Democracies* objavljenem v zborniku *European Values at the Turnof the Millennium* (2004). Z državljansko oz. javno moralo Evropejcev se v članku *Investigating the Roots of Civic Morality: Trust, Social Capital, and Institutionl Performance* (2006) ukvarja Natalia Letki. Deželan (2008) preučuje državljanske vrline in koncept državljanske morale Slovencev.

Obstajajo indici, da je državljanska morala Slovencev slaba oz. nizka. Prav zato je zlasti sedaj (pa tudi sicer), ko se država in družba soočata s številnimi izzivi in težavami, smiselno raziskati državljansko moralo Slovencev in jo tako potrditi ali ovreči kot enega izmed krivcev za težave slovenske nacije, države in posledično tudi družbe.

1.2 Predmet raziskave

Glede na dejstvo, da se Republika Slovenija od leta 2009 pa do danes (sicer z različno intenziviteto; kriza je v nekaterih segmentih v letih 2013, 2014 začela pojemat) sooča s *politično* (politična nestabilnost, pogoste menjave vlad, nesposobnost uveljavitve potrebnih reform), *krizo pravosodnega sistema* (sodni zaostanki), *finančno* (slabo finančno stanje javnih bank in države), *gospodarsko* (težave s konkurenčnostjo, propadanje številnih podjetij), *socialno* (brezposelnost, brezposelnost mladih, prekvalificirana delovna sila, težave s prestrukturiranjem starejših kadrov), *širšo družbeno krizo* (negotova prihodnost, neravnovesja v družbi – finančna, kapitalska) in še kakšno krizo, kot ugotavljajo strokovnjaki, se zdi smiselno preveriti kakšna je javna oz. državljanska morala Slovencev.

Zlasti v kolikor se izkaže, da je tovrstna morala Slovencev na slabi oz. nizki ravni, se izkaže preučevanje problematike državljanske morale za več kot smiselno, zlasti v kontekstu iskanja vzrokov za nastalo družbeno/politično/gospodarsko/finančno/moralno/socialno krizo v Sloveniji. Tudi če izvzamemo čas krize oz. kriz, ostaja vprašanje državljanske morale Slovencev aktualno.

Strokovnjaki ugotavljajo, da je »močna državljanska oz. javna morala je pomembna za razvoj dobro delujoče družbe« (Listhaug in Ringdal 2004, 341), čemur logično sledi, da je nizka državljanska morala je namreč lahko eden izmed krivcev za slabo delovanje družbe. V kolikor se izkaže, da je državljanska morala Slovencev na visoki ravni, potemtakem gre krivce za vse vrste kriz in težav s katerimi se sooča slovenska nacija iskati drugje in ne v nizki oz. slabi državljanski morali.

V želji po delnem odgovoru na vprašanje kateri dejavniki in kako le-ti vplivajo na državljansko moralnost Slovencev, se sprašujem o državljanski(h) tradiciji oz. tradicijah, ki so zaznamovale in predvsem, ki zaznamujejo prostor današnje RS, kot enem temeljnih činiteljev javne morale. Prevladujoča državljanska tradicija neke politične entitete (konkretno Republike Slovenije) ali neke družbe (konkretno slovenske) nam pomaga razkriti temeljne predstave državljanov o njihovih državljanskih pravicah in dolžnostih. Skratka prevladujoča državljanska tradicija nam naj bi razkrila osnovni vzorec razmišljanja in dojetanja državljanskih dolžnosti slovenske družbe in posameznika in tako razkrila pomanjkljivo državljansko moralo slovenske družbe oz. državljana.

Glede na to, da je »ustava vrhovni pravni akt države, zaradi česar ima izredno velik pomen, saj bistveno determinira temelje pravne in politične ureditve države /.../ in tako v pravni obliki izraža najbolj temeljne prvine splošne družbene dediščine ter prevladujočo družbeno moralo in običaja« (Cerar 2003, 1), velja preveriti, kakšno oz. kakšne tradicije državljanstva in kakšne vrednote in ideje se manifestirajo v ustavi Republike Slovenije.

Pregled Ustave RS nam bi moral dati odgovor na vprašanje kateri tip državljanstva se odseva v Ustavi RS; ali gre za liberalno dojetje državljanstva kot »pravice« ali državljanskorepublikansko dojetje državljanstva kot »služenja javni skupnosti«. Iz tega logično sledi, da v kolikor ustava RS izrecno ne govori o državljanovih dolžnostih in nalogah, govorimo o liberalnem tipu ustave, ki državljanom ne nalaga toliko obveznosti kot nasproten, državljanskorepublikanski tip oz. model. Za slabo oz. nizko javno moralo namreč lahko deloma krivimo ustavo oz. duh v katerem je zapisana oz. jo krivimo, da neposredno svojih državljanov ne nagovarja k odgovornem državljanskemu obnašanju.

1.3 Raziskovalna vprašanja

Raziskovalno vprašanje: Kakšna je državljanska morala Slovencev?

Osrednje raziskovalno vprašanje sprašuje o javni morali Slovencev. Javno moralo Slovencev bom poskusil raztolmačiti s pomočjo baz podatkov European Value Survey (EVS) in International Social Survey Programme (ISSP), ki poleg številnih ostalih tematik zajemata tudi podatke o državljanski oz. javni morali in odnosu do vprašanj povezanih s tovrstno moralo Slovencev in ostalih Evropejcev. Načrtovana analiza bo pokazala odnos povprečnega državljan Republike Slovenije oz. ljudskih množic do tematike in vprašanj državljanske morale.

Raziskovalni podvprašanja gresta korak globlje in poskušata ovrednotiti (morebiten) vpliv (zgolj) dveh sočiniteljev državljanske morale nanjo; vpliv ustave Republike Slovenije in vpliv prevladujoče državljanske tradicije v Sloveniji.

Raziskovalno podvprašanje 1: Katera državljanska tradicija je prevladujoča v Sloveniji?

V sklopu prvega raziskovalnega podvprašanja se sprašujem o prevladujoči državljanski tradiciji v Sloveniji, pri čemer sta osnovni tradiciji državljanstva liberalna in republikanska. Glede na dejstvo, da je trenutni družbeni sistem v Sloveniji relativno mlad (star triindvajset (23) let), se bom ozrl v čas SFRJ pa tudi Prve Jugoslavije in poskusil dobiti sliko, kakšna državljanska tradicija je prevladovala v omenjenih državnih strukturah in ali obstajajo jasne povezave oz. določena kontinuiteta državljanske tradicije SR Slovenije in današnje RS. Določitev prevladujoče državljanske tradicije bo nakazala, zelo nazorno rečeno, ali dojemajo državljani državo kot nujno zlo oz. odvečno instanco, ki preveč posega v njihova zasebna življenja ali obratno, dojemajo državo kot povezovalno institucijo, ki je eden temeljev družbenega napredka in zagotavlja družbi potrebno stabilnost, varnost in ostale dobrine.

Raziskovalno podvprašanje 2: Kakšne naloge ali zadolžitve nalaga slovenskim državljanom slovenska ustava?

V sklopu drugega raziskovalnega podvprašanja me zanima, ali Ustava RS, kot navaja Cerar; »vrhovni pravni akt države, zaradi česar ima izredno velik pomen, saj bistveno determinira temelje pravne in politične ureditve države /.../ in tako v pravni obliki izraža najbolj temeljne prvine splošne družbene dediščine ter prevladujočo družbeno moralo in običaja« (2003, 1), nalaga državljanom Republike Slovenije njihove dolžnosti ali ne. Pri tem početju ne nameravam kopati globlje in raziskovati kakšne naloge in dolžnosti nalaga državljanom celoten opus zakonov in zakonskih aktov, saj me zanima zgolj *duh ustave*, kot najvišjega pravnega akta v državi. Ustavo RS želim uvrstiti na bodisi seznam 'zaslužnih' za dobro javno moralo Slovencev, bodisi na seznam 'krivcev' za slabo javno moralo.

1.4 Metode raziskovanja

Na prvem mestu velja nekoliko secirati in pojasniti naslov dela: DRŽAVLJANSKA MORALA SLOVENCEV: MED LIBERALNO IN REPUBLIKANSKO TRADICIJO. Pojmi *državljanska morala*, *ustava*, *Ustava Republike Slovenije* bodo podrobneje razloženi tokom dela. Uporabo poimenovanja *Slovenci* kot osrednjega predmeta preučevanja velja upoštevati v sledečih okvirih.

V nalogi bodo preučevani 'Slovenci po nacionalnosti' – torej po pripadnosti državi Republiki Sloveniji (po državljanstvu) oz. po pripadnosti slovenski naciji (po nacionalnosti); pri tem velja razložiti, da predstavljajo Slovenci kot narodnostna skupina »le« 85% prebivalstva Republike Slovenije. Preostali del populacije oz. državljanov Republike Slovenije pripada drugim (neslovenskim) etničnim in narodnostnim skupinam (glej etnična sestava Slovenije). V raziskavo (povzeto po bazah podatkov ISSP in EVS) so reprezentativno zajeti vsi državljani Republike Slovenije, ne glede na njihovo narodnostno pripadnost, zavedajoč, da predstavlja delež prebivalcev slovenski narodnosti krepko večinski delež celotne populacije.

Po drugi strani poimenovanje 'Slovenci' v naslovu naloge ne zajema ljudi slovenskega porekla oz. slovenske narodnosti izven meja Republike Slovenije (v zamejstvu, v izseljenstvu). Skratka, naslovno poimenovanje 'Slovenci' bodisi povzdiguje bodisi ponižuje bodisi 'dekorira' ali kaj četrtega, vse državljane Republike Slovenije v Slovence, četudi, se del populacije ali del slovenskega nacionalnega telesa ne (samo)identificira s tem poimenovanjem. Pomensko pravilnejši in jasnejši zapis naslova naloge bi bil sledeč: Državlјanska morala državljānov Republike Slovenije. Po usklajevanjih in priporočilu stroke (mislim da predvsem iz vizualnih in lingvističnih razlogov) sem se odločil za poenostavljen in nekoliko pokroviteljski, če ne celo rahlo unitarističen zapis 'Slovenci'. Angleški jezik ponuja elegantnejšo rešitev, saj pojmovno loči besedi *the Slovenians* (prebivalci Republike Slovenije) in *the Slovenes* (narodnostna oznaka Slovencev). V primeru izbire angleškega jezika kot jezika zapisa naloge, bi bila nedvomno uporabljena oznaka *Slovenians*, saj je pomensko nedvoumna.

Tudi poimenovanja državljānov ostalih naciј zaobjetih v analitično primerjavo sledi zgoraj razloženemu poimenovanju – pri poimenovanjih Nemci, Švedi, Bolgari itd. gre za poimenovanje po nacionalnosti, torej državljānski pripadnosti, ne pa po narodnostni pripadnosti, četudi, pri pretežnem delu prebivalstva oznaki (narodnostna in nacionalna) sovpadata.

Metode raziskovanja:

- analiza primarnih pisnih virov (Ustave RS, Ustave SRS Slovenije, Ustave SFRJ).
- analiza sekundarnih pisnih virov (vladnih oz. skupščinskih zapisov iz časa nastajanja slovenske ustave).

- analiza referenčnih terciarnih virov; monografij, akademskih člankov, (primerjalna) analiza baze podatkov EVS (European Value Survey) in ISSP (International Social Survey Programme) o javni morali Slovencev in Evropejcev.

Baza podatkov Gesis, ki zajema baze podatkov ISSP (International Social Survey Programme), EVS (European Values Study) nam ponujata nabor oz. baterijo vprašanj povezanih z državljsko moralo državljanov.

Za potrebe boljšega razumevanja koncepta državljanstva in polemik, ki se porajajo v odnosu do danega koncepta, sem poleg številnih monografij, ki so nedvomno prvi in drugi in tretji najpomembnejši temelj nastajajoče naloge, preučil nekatera diplomska in magistrska dela študentov, ki so se ukvarjali s tematikami tako ali drugače povezanimi s konceptom državljanstva in s konceptom patriotizma. Dela avtoric Unk Alenke – Ideološka struktura ustave Republike Slovenije, Koron Jane – Državljanstvo v FLRJ, SFRJ in RS in Gorjup Petre – Koncept državljanstva na primeru evropskega državljanstva na svojevrsten način osvetljujejo in nakazujejo možno pot in način obravnavanja problema državljske morale Slovencev in njegovega razjasnjevanja. Delo avtorja Čerpnjak Mateja – Domoljubje kot vrednota med študenti v precejšnji meri osvetljuje pomen tako državljske kot domovinske vzgoje – zlasti prva je pomemben element pri izoblikovanju državljskih vrlin vsakega mladoletnega državljana. Kljub v končni fazi, verjamem da okvirno dobro dodelanem načrtu konstruiranja magistrskega dela, so mi dela predhodnikov v določenih fazah pomagala prebroditi določene nejasnosti pri tehnični in vsebinski izpeljavi izdelka.

S primerjavo odnosa državljanov vis-à-vis vprašanj državljske morale, kot je denimo *goljufanje pri plačevanju davkov, izogibanje davkom, izogibanje plačilu javnega prevoza, spoštovanja javnih institucij, metanja in razbijanja steklenic na javnem mestu in pripravljenosti boriti oz. vojskovati se za domovino*, bom umestil državljsko moralo Slovencev vis-à-vis državljsko moralo državljanov relevantnih primerljivih evropskih držav. Pri tem se bom uprl na izsledke prej naštetih baz podatkov.

S pomočjo omenjenih dveh aplikacij (ISSP, EVS) bom primerjal državljsko moralo Slovencev s šestimi reprezentativnimi evropskimi državami. Eden glavnih ciljev naloge je primerjati rezultate primerjalne analize, pri čemer bo poseben poudarek namenjen Slovincem (njihovi državljski morali) in njihovem mestu na lestvice državljske morale evropskih nacij.

V primerjavo bom poleg Slovenije zajel šest držav – vsaka bo pokrivala eno kulturno-geografsko območje Evrope¹. Uporaba tovrstne členitve Evrope ne pomeni, da avtor naloge prejudiciram tovrstno 'pronemško', 'progermansko' oz. 'prohabsburško' členitev Evrope kot edino možno in pravilno².

Uporabljene tabele, sicer snete s podatkovnih baz EVS in ISSP ne bom seciral na prafaktorje, saj tovrstno početje nima pomena za samo nalogo. Pri analizi tabel se bom osredotočil na najbolj očitne podatke – zlasti na t.i. vrhove. Četudi je upoštevanje zgolj vrhov lahko v posameznih primerih zavajajoče, temu v danem primeru temu ni tako. Želja in cilj namreč je, da s pomočjo razpredelnic, ustvarim okvirno sliko vrednotenja posameznih državljskih vrednot v sedmih (7) obravnavanih državah. Prav tovrstna »široka slika« ali »velika slika« bo več kot zadovoljevala za potrebe pojasnjevanja in interpretiranja dožemanja posameznih (9) državljskih vrlin v danih državah.

Vsebinsko bom razumevanje in vrednotenje državljskih vrlin kot indikatorja državljske morale razdelil v tri (3) skupine. Prva skupina bo združevala »ekonomsko-fiskalna« vprašanja (4) državljske morale. V drugo skupino bodo uvrščena vprašanja (2) »institucionalnega aspekta« državljske morale. V naslednjo skupino vprašanja (2) »patriotskega aspekta« državljske morale. V zadnjo skupino sodi vprašanje (1) »obnašanja v javnosti« kot aspekta državljske morale.

Razpoložljivi relevantni podatki iz baz ISSP in EVS niso najnovejšega datuma, kar je potrebno upoštevati pri sklepih analiz. Podatki iz baze ISSP so iz leta 2004, podatki iz baze EVS pa so zbir kontinuiranih analiz od leta 1981-2008. Leto 2008 velja v Sloveniji kot prvo leto (gospodarske) krize, zato velja opomniti, da bi bili novejši oz. aktualnejši podatki o državljskih vrlinah kot pokazateljih državljske morale (nekoliko) drugačni. Kljub vsemu gre izhajati iz predpostavke, da se državljske vrline Slovencev kljub vseprisotni krizi zlasti

¹ Pri tem se bom poslužil kulturno-geografske delitve Evrope po metodologiji nemškega Stalnega odbora za geografska imena (Ständiger Ausschuss für geographische Namen – StAGN). Upoštevajoč StAGN delimo Evropo na zahodno (ZE), južno (JE), osrednjo oz. centralno (CE), severno (SE), vzhodno (VE) in jugovzhodno (JVE). Države vsake posamezne enote povezujejo podobne zgodovinske, geografske, kulturne, jezikovne, socio-geografske in ostale vezi, ki so starejše in kompleksnejše od delitve zgolj na zahodno in vzhodno Evropo. Tako bosta srednjeevropski oz. centralno evropski grozd držav (CE) pokrivali Slovenija, kot osrednji preučevani predmet naloge in Nemčija; južноеvropski grozd (JE) Španija; zahodноеvropski (ZE) Nizozemska; severноеvropski (SE) Švedska; vzhodноеvropski (VE) Ukrajina oz. Rusija (kot rezerva) in jugovzhodno evropski grozd (JVE) Bolgarija.

² Potencialna 'progermanskost' tovrstne členitve se kaže zlasti pri izbiri mej srednje oz. centralne (CE) Evrope, saj le-te praktično sovpadajo z zunanjimi mejami nekdanjega Nemškega cesarstva in nekdanje Avstro-Ogrske monarhije iz leta 1900. Edino Bosna in Hercegovina, kot nekdanji sestavni del Podonavske monarhije in baltske države, so izvzete iz zgodovinsko-kulturološkega poimenovanja 'Mitteleuropa'. Iz tega sledi, da je členitev StAGN-ja ne zgolj 'zgodovinsko-kulturna', marveč ima svojo (prikrito) vendar nesporno politično dimenzijo.

v obdobju 2008-2012, niso povsem spremenile ali celo obrnile na glavo. Vseeno pa danih podatkov ne gre vzeti kot sto odstotno verodostojnih, bodo pa zadostili potrebam ustvarjanja »velike slike«.

Pred samo primerjalno analizo bom sklicujoč na teorijo tradicij državljanstva razkril prevladujočo državljansko tradicijo v Sloveniji. Prevladujoča državljanska tradicija bo (po potrebi) služila kot izhodišče za pojasnjevanje določenih vedenjskih vzorcev Slovencev vis-à-vis države Slovenije.

V literaturi lahko zasledimo uporabo terminov *javna* (public) in *državljanska* (civic) morala, pri čemer pa gre nesporno dodati, da jasno prevladuje uporaba termina *civic* torej *državljanski*. Tako uporabljata Listhaug in Ringdal (2004, 341–362), v svojih delih besedno zvezo *civic morality*; Deželan uporablja v delu *University and the 'Making' of a Good Citizen* besedno zvezo *civically moral individuals*; besedno zvezo *civic morality* uporablja tudi Natalia Letki v delu *Investigating the Roots of Civic Morality* (2006, 305–325); delo Emila Durkheima pa nosi ime *civic* že v samem naslovu: *Professional Ethics and Civic Morals*—2nd edition (Turner ed. 1992).

Ker se nastajajoča naloga ne ukvarja s »splošno javno moralo«, v katero avtorji med drugim uvrščajo odnos državljanov do vprašanj kot so alkoholizem, uporaba drog, prostitucija, marveč strogo s stališčem odnosa državljanov do države, bom tokom pisanja uporabljal termin *državljanska morala*, saj ta termin v slovenskem jeziku jasno poimenuje, da gre vprašanje državljanov in njihovih državljanski dolžnosti/kvalitet/prizadevanj.

Pred branjem samih ugotovitev in dognanj naloge velja imeti pred očmi tudi sledeče: ne glede na (ne)osredotočenost URS do vprašanja državljanskih dolžnosti je potrebno imeti v mislih dejstvo, da so zakoni tisti pravni akti, ki svojim državljanom precej natančno določajo in velijo izpolnjevanje njihovih državljanskih obveznosti, zlasti s področja »ekonomsko-fiskalnega« vidika državljanskih vrlin oz. državljanske morale. Morebitna odsotnost zapisa državljanskih dolžnosti slovenskih državljanov ne pomeni, da pravni opus Republike Slovenije teh dolžnosti nikakor ne obravnava ali ne identificira. Morebitna tovrstna odsotnost pomeni, da tematika državljanskih dolžnosti pač ni prepoznana kot eden ustavnih temeljev slovenske države in družbe.

Ker je eden izmed bistvenih ciljev ugotoviti 'duh' v katerem je bila pisana URS, je raziskovanje nastanka URS osredotočeno na bistvene prelomnice v času njenega nastajanja.

Tako zaseda izredno pomembno mesto (tudi v raziskavi) t.i. *pisateljska ustava*, ki predstavlja nekakšno '(ne)ideološko' pa tudi slogovno in oblikovno izhodišče bodoče URS. Iz tega istega razloga se navzoč raziskovalni projekt namenoma izogne podrobnim raziskovanjem skupščinskih zasedanj in zasedanj delovnih odborov v okvirih takratne Skupščine Republike Slovenije. Tovrstno iskanje (sicer ne nepomembnih) detajlov že v času pisanja dispozicije, z avtorjeve strani ni bilo prepoznano kot bistveno za potrebe nastajajoče magistrske naloge.

2 KONCEPT DRŽAVLJANSTVA

Državljanstvo naj bi bilo sredstvo, ki bi postavilo pravila, s katerimi naj bi se definiral odnos med posameznikom in javno avtoriteto v sekulariziranem prostoru nacionalne države (Arditi 2003, 16–17). Državljanstvo je status, ki je podeljen na osnovi enakih pravic in obveznosti, svoboščin in omejitev ter moči in odgovornosti (Marshall v Held 2000, 190).

Državljanstvo pomeni pravno vez med posameznikom in državo /.../ (Evropska konvencija o državljanstvu, člen 2, prvi odstavek). To definicijo označuje Deželan (2009b, 25) kot minimalistično definicijo, ki ji je inherenten formalističen značaj.

Kopačeva pojasnjuje, da se koncept državljanstva uporablja v različnih kontekstih, kar onemogoča (oz. otežuje) oblikovanje univerzalne definicije. Faulks (1998, v Dwyer 2002) loči tri različne definicije državljanstva: prvič, pravno, ki opredeljuje pravice in dolžnosti posameznikov v relaciji do nacionalne države; drugič, filozofsko, ki se ukvarja z normativnimi vprašanji o oblikovanju pravične družbe, in tretjič, družbenopolitično definicijo, ki poudarja državljanstvo kot status, ki označuje članstvo v družbi in vključuje niz družbenih praks (2005, 51–64).

Južnič navaja, da je možno razčleniti politično identiteto v pripadnosti kaki politični skupnosti, med katerimi je vsekakor najpomembnejša država in tako tej pripadnosti rečemo državljanstvo; država je izhodišče za tisto identiteto, ki ji rečemo v določeni splošnosti državljanstvo; v tej identiteti je vsebovano razmerje med posameznikom in državo – to razmerje je mnogostransko in nemalokrat zapleteno (1993, 329).

Državljanstvo znotraj pravne stroke je najpogosteje opredeljeno kot razmerje med posameznikom in državo (Žagar 1999, Accetto 1999, Kuhelj 2003, Heater 2004 itd.), kjer

razmerje vzpostavlja odnos pravic in obveznosti oziroma dolžnosti (Vernik in Breznikar 1999, 663).

Faulks (2000, 13) definira državljanstvo kot »status članstva, ki vsebuje skupek pravic, dolžnosti in zavez, ter hkrati implicira enakost, pravičnost in avtonomijo. Fleming (Fleming 1997) definira državljanstvo z vidika funkcionalnosti; s funkcionalne plati gre po njegovem mnenju za pravno razmerje med posameznikom in državo ter povzame pravno razumevanje; po nefunkcionalni plati gre za občutek skupne identitete in pripadnosti skupnosti. Če se zgledujemo po Fauksovi razčlenitvi koncepta državljanstva, je za potrebe nastajajoče naloge najbolj primerna in najbližja prva, pravna definicija državljanstva, »ki opredeljuje pravice in dolžnosti posameznikov v relaciji do nacionalne države« (Faulks 1998 v Dwyer 2002).

Deželan (2009b, 29) opozarja, da je eno ključnih vprašanj, ki si ga je potrebno postaviti ob poskusu opredelitve državljanstva vprašanje konteksta ter posledično družbenih in političnih ureditev, ki ga tvorijo.

Vprašanje *od-zgoraj-navzdol* ali od *spodaj-navzdol* posveča primarno pozornost dilemi, ali je bilo državljanstvo vsiljeno prebivalcem s strani političnega vrha ali pa je nastalo kot posledica družbenih uporov proti arbitrarni oblasti (Deželan 2009b, 35). Državljanstvo si potemtakem lahko predstavljamo kot radikalen koncept uporab kot tudi konservativen pomiritveni mehanizem vključevanje (Turner in Hamilton 1994, 4).

2.1 Državljan

Po Južničju ima državljan dolžnosti do države, kot jih ima država do njega – gre za širok spekter pravic in dolžnosti – še posebej so izpostavljene v situacijah, ko v določeni soodvisnosti živijo državljani in nedrjavljani (Južnič 1993, 330).

Aristotel (v Bibič 1990, 11) opredeli državljana kot človeka, ki je udeležen pri opravljanju sodne funkcije in ki opravlja kakršnokoli javno odgovornost, kar je pomenilo predvsem udeležbo pri odločanju v skupščini.

Biti državljan predstavlja eno najbolj temeljnih družbenih vlog posameznika, saj je v okoliščinah nezagotavljanja državljanstva v polnem pomenskem obsegu, t. j. v okoliščinah odsotnosti ali »iztirjenja« državljanstva, na stranskem tiru tudi projekt novodobnega človeka (Clarke 1994). Deželan ugotavlja (2009b, 9), da je ideja o državljanstvu kulturno specifična in

zgodovinsko vztrajna; skozi zgodovino je postalo jasno, da nimajo vsa ljudstva, vključno z njihovimi pripadniki, enake (samo)percepcije in razumevanja vlog posameznika, individua, subjekta ali državljana.

Nisbet zastopa tezo (1974), da je državljanstvo ena izmed odločilnih razlik med zahodno državo in tradicionalno državo azijskega tipa, saj se državi obeh tipov močno razlikujeta ravno v odnosu med absolutno močjo in ljudskimi množicami. Nyersova teza gre še korak dlje (2007, 3), trdi, da je koncept državljanstva globoko zakoreninjen v prakse, ki delijo človeštvo ne le po geografskem poreklu, temveč tudi rasi, etniji in spolu.

2.2 Trojnost sodobnega državljanstva

Mindus (2007, 4–7) glede na pripadnost znanstveni disciplini prepozna trojnost sodobnega pojmovanja državljanstva. Deželan pojasnjuje (2009a, 21), da se omenjena trojnost nanaša na tri različna pomenska področja, ki ustrezajo prevladujočim predstavam treh različnih disciplin: politične znanosti, prava in sociologije.

Politološko pomensko področje (glej Mindus 2007, 4–7 in Deželan 2009b, 21–22) osnovano na dihotomiji *državljan – podanik* (fr. citoyen – sujet), saj je državljan aktivni član politične skupnosti, ki prispeva k oblikovanju kolektivne determinacije bodisi s sprejemanjem odločitev bodisi z volitvami političnih predstavnikov. Po drugi stani je podanik pasivni član politične skupnosti, ki se ne udeležuje oblikovanja kolektivnih odločitev in oblikovanja prava, vseeno pa je subjekt prava, ki so ga oblikovali drugi.

Pravno pomensko področje (glej Mindus 2007, 4–7 in Deželan 2009b, 21–22) je osnovano na rigidni dihotomiji *državljan – tujec* (ang. national – foreigner). Pravna dihotomija tako sooča na eni strani državljana, ki pripada pravnemu redu določene države, s tujcem ali apatridom, ki je zunaj omenjenega pravnega reda.

Sociološko pomensko področje (glej Mindus 2007, 4–7 in Deželan 2009b, 21–22) zaznamuje fleksibilnost osnovne dihotomije, kjer je nasproti državljana postavljen marginaliziran posameznik oz. izključena oseba.

2.2.1 Marshallova delitev modernega državljanstva

Številni avtorji kot najpomembnejšo prelomnico v teoriji državljanstva izpostavljajo Marshallovo klasično delitev modernega državljanstva, ki je v splošnem zamišljeno kot idealni skupek treh lastnosti (denimo Roche 1992, 18; van Steenbergen 1994, 143; Newman 1997, 142; Janoski 1998, 3; Rizman 2000, 6; Kymlicka 2005, 403; Deželan in drugi 2007, 19).

Marshall je razdelil evolucijo državljanstva (katero je videl kot zagotavljanje pravičnega in enakovrednega statusa posameznikov v družbi) na tri kategorije pravic, ki so se razvile kronološko: civilno državljanstvo (18.st.), politično državljanstvo (19. st.) in socialno državljanstvo (20. st.) (Rizman 2000, 6).

Koronova pojasnjuje Marshallov koncept državljanstva sledeče: Marshallovo državljanstvo vsebuje politične, civilne in socialne elemente. Socialno državljanstvo je odraz nastanka države blaginje v 20. stoletju in vključuje pravico do socialne varnosti in družbene blaginje (2011, 10–13). Takšno državljanstvo, kot moderni koncept, temelji na univerzalnih socialnih pravicah, ki naj bi zagotavljale enakost statusa in tako zmanjševale neenakosti, ki so posledice kapitalističnega tržnega sistema (prav tam). Tako se vzpostavi vez oziroma odnos med državljanom in viri oziroma bogastvom nacionalne države; skuša se zagotoviti socialno enakost ljudi na različnih področjih, ki zagotavljajo sodobni razviti družbi dostojno življenje. Marshall zagovarja, da mora državljanstvo zagotavljati vsem državljanom polno in enakopravno članstvo v družbi, kar pa je mogoče le s povečevanjem števila državljanskih pravic (prav tam) Poudarek je na pasivnem upravičevanju in odsotnosti dolžnosti participacije v javnem življenju (prav tam).

Temeljno Marshallovo prepričanje je bilo, da je državljanstvo v principu instrument zagotavljanja polnega in enakega članstva v družbi (Kymlicka in Norman 1994, 354). Način zagotavljanja enakega in polnega članstva je Marshall prepoznal skozi precej obširno podeljevanje državljanskih pravic; z zagotavljanjem civilnih, političnih in socialnih pravic je namreč socialna država zagotavljala, da se je vsak član družbe lahko počutil kot njen polni in enakopravni član, kar je bila posledica zmožnosti participacije in zagotovljene temeljne življenjske ravni družbi (Deželan 2009b, 14).

Marshallove teoretske pomanjkljivosti strne Turner (2009) v štiri točke. Tretja in četrta pomanjkljivost Marshallove misli pa je tudi najbolj temeljno zaznamovala prevladujoča dva sklopa njegovih kritik (Kymlicka in Norman, 1994, 355). Marshall se namreč skorajda ne

dotakne državljskih dolžnosti, saj njegova teorija predvideva bolj ali manj pasivne državljane, ki so varovani pred nepredvidljivostjo trga s sistemom univerzalnih socialnih pravic (Deželan 2012, 146). Poleg omenjene pasivnosti državljskega telesa, kar je v osnovi kontradiktorno z antično grško vizijo aktivnega državljsana, pa v Marshallovi misli manjkajo rasne, etnične in kulturne razlike v odnosu do nacionalnega državljsanstva (tj. državljsanstva v pogojih nacionalne države – glej Brubaker, 1996).

Marshallova delitev državljsanstva oziroma zaznava državljskih pravic na tri skupine (glej Marshall, 1950, 10–27) je eden najodmevnejših delov njegovega prispevka k teoriji državljsanstva (Deželan 2012, 145).

1. Politično državljsanstvo

politične pravice državljsanov voliti in biti izvoljen v parlament oz. v predstavniško telo, sčasoma tudi na lokalni, deželni/republiški in nadnacionalni ravni. Te pravice naj bi se razvile v devetnajstem stoletju (Deželan 2009b). Jambrek opozarja, da pri določanju vsebine političnega državljsanstva ne bi smeli pozabiti na tiste pravice, na podlagi katerih posameznik neposredno sodeluje v političnem življenju (npr. v političnih referendumih) in nasploh pri urejanju javnih zadev (Bibič 1997, 43–44).

V obdobju demokratske revolucije se v povezavi z političnim pluralizmom znova potrjuje demokratično-civilizacijski pomen političnega državljsanstva, istočasno pa dobivajo nov pomen tiste politične in civilne pravice in svoboščine, ki omogočajo, da se politično državljsanstvo realizira kot aktivno politična državljsanstvo (Gorjup 2008, 32). Še posebej pomembne se v tem okviru pravica do političnega združevanja in pravica do samoodločbe naroda (Bibič 1997, 44).

Civilne in politične pravice imajo namreč po Marshallu jasen limit, ki je v veliki meri določen s posameznikovim socialnim položajem in izobrazbo, saj naj bi zadnja močno vplivala na kompetentno rabo političnih in civilnih pravic (Deželan 2012, 145).

2. Civilno državljsanstvo

gre za sklop pravic in svoboščin državljsanov, ki sestavljajo avtonomno sfero civilne družbe za razliko od sfere države v ožjem pomenu besede.

Bistveni del »svobode od« so osebne pravice kot je pravica do življenja in telesne integritete, pravica do prostosti, do osebne identitete in do nedotakljivosti osebnega in družinskega življenja, pa tudi t.i. nove pravice kot je pravica človeka, da svobodno odloča o rojstvu otroka, pravica do zdravega okolja itd. (Bibič 1997, 44). Civilno državljanstvo zagotavlja pravno varstvo teh pravic in svoboščin, vključno z modernimi kazensko-procesnimi poroštvi (prav tam).

Civilne pravice (civilno državljanstvo), so nepogrešljive za zagotavljanje individualne svobode (Deželan 2012, 145). Med te med drugim spadajo: pravica do osebne svobode, svobode govora, misli, veroizpovedi, pravica do osebne lastnine, pravica do pravno veljavnih pogodb in pravica do pravne obrambe drugih pravic itd. (prav tam).

Po Marshallu naj bi se te pravice razvile v osemnajstem stoletju in naj bi bile nepogrešljive za individualno svobodo (Deželan 2009b).

3. Socialno državljanstvo

Gre za pravico, da sem v polni meri udeležen v socialni dediščini in da živim življenje civiliziranega bitja v skladu s standardi, ki prevladujejo v družbi (Marshall 1950, 11). Pod socialno državljanstvo spadajo pravice, ki izhajajo iz modernega zdravstvenega in socialnega zavarovanja in ostale pravice, ki zagotavljajo v sodobni razviti družbi kolikor toliko dostojno življenje (tudi pravica do izobrazbe in do zaposlitve in ustreznega stanovanja (Bibič 1997, 44–45).

Marshall trdi, da z zagotavljanjem političnih, civilnih in socialnih pravic zagotavlja socialna država vsem, da se vsak član počuti kot njen polnopravni član, zmožen udeleževati se skupnega družabnega življenja in v njem uživati. Kadar je katera od teh pravic kratena ali odrečena, bodo ljudje marginalizirani in ne bodo zmožni participirati (Kymlicka 2005, 404).

Socialno državljanstvo se je oblikovalo postopoma, k njemu pa so najbolj prispevali laični in religiozni, konservativni, liberalni ter predvsem socialistični reformistični tokovi (Rizman 1980).

4. Ekonomsko in kulturno državljanstvo*

Gorjupova razlaga, da sedanja renesansa diskusije o državljanstvu osnovni Marshallovi delitvi na tri kategorije dodaja še četrti aspekt – ekonomsko državljanstvo (Gorjup 2008, 33). Kljub temu, da je pojem ekonomsko državljanstvo dokaj nov pojem, se vedno bolj poudarja pomen ekonomske demokracije in se s tem posredno spodbuja razmišljanje o ekonomskem državljanstvu (Bibič 1997, 45–46).

Van Steenbergen ugotavlja, da je Marshallovo teorijo potrebno razširjati in dopolnjevati z novimi oblikami državljanstva (1994, 158–159). Kot so nekateri kritiki pred njim že ugotavljali, da Marshall ni svoje teorije razširil na ekonomsko državljanstvo, van Steenbergen ugotavlja, da bi lahko enako kritiko podali za idejo o kulturnem državljanstvu, ki vsebuje družbene navade, običaje, ki omogočajo sposobnost državljanov, da popolnoma participirajo v nacionalni kulturi (prav tam). Pasivna oz. privatna koncepcija državljanstva, ki je poudarjala pravice bistveno manj pa dolžnosti naleti s koncem 20. st. na dva sklopa kritik (Kymlicka in Norman 1994, 355); prvi sklop je usmerjen proti poudarku na pasivnost državljanskih pravic in se je osredotočal na njihovo izvrševanje in državljanske vrline (Deželan 2009b, 14). Drugi sklop kritik se je nanašal na potrebo po reviziji obstoječe definicije državljanstva, ki bi upoštevala vse večjo družbeno in kulturno pluralnost modernih družb (prav tam).

2.3 Ideja državljanstva dandanes

V zadnjem obdobju lahko zasluge za ponoven porast zanimanja za idejo državljanstva pripišemo množici pomembnih družbenih procesov (Deželan 2009b, 35). Shafir (1998, 1) v tem kontekstu izpostavlja demokratično tranzicijo in konsolidacijo demokracije v srednji in vzhodni Evropi ter delih Afrike in Latinske Amerike; porast grozovitih etničnih in nacionalnih konfliktov; integracijo zahodnoevropskih držav v Evropsko unijo; pereče debate okoli mehanizmov socialne države; ter globalne migracijske pritiske na industrijsko razviti svet. Za potrebe nastajajočega magistrskega dela je pomemben tisti prvi zgoraj omenjeni kontekst – kontekst demokratične tranzicije in konsolidacije v katerega lahko umestimo še ne petindvajsetletno slovensko državo in njeno družbo.

3 DRŽAVLJANSKE TRADICIJE OZ. KONCEPTI

Pravice in dolžnosti, so ena izmed najpomembnejših dimenzij koncepta (socialnega) državljanstva, ki opredeljuje odnos med posameznikom in državo/skupnostjo; prav ta dimenzija v zadnjem obdobju doživlja številne spremembe, ki se kažejo v odmiku od poudarjanja (socialnih) pravic k poudarjanju dolžnosti (Kopač 2005, 52). Razprave o konceptu državljanstva se v zadnjem desetletju ne ukvarjajo toliko z vprašanjem dopustnosti pogojevanja pravic z dolžnostmi, ampak bolj z vprašanjem »pravega« razmerja med pravicami in dolžnostmi ter o stopnji dopustne »prisile« pri zagotavljanju uresničevanja dolžnosti posameznikov (Kopač 2004).

Najosnovnejša teoretske delitev državljskih tradicij oz. konceptov je delitev na *liberalno* in na *državljskorepublikansko* tradicijo državljanstva. Oba osnovna državljska koncepta imata svoje zametke v antičnih časih, v starogrških polisih in rimski državi in kasnejšemu imperiju. Starogrški koncept državljanstva je v svojem bistvu državljskorepublikanski koncept; na drugi strani je rimski koncept državljanstva v svojem sržu liberalen koncept, pri čemer velja pripomniti, da je tudi rimski (liberalni) koncept pozitivno vrednotil pomen državljskih vrlin, kar pomeni, da antična koncepta nista bila diametralno nasprotna in medsebojno izključujoča. Temeljna razlika med obema tradicijama izhaja iz razumevanja »dobrega« v smislu njegove nastajanja in vrednotenja z vidika posameznika in družbe (države) (Kopač 2004, 54).

3.1 Liberalna državljska tradicija/liberalen državljski koncept

Liberalna državljska tradicija izhaja iz prepričanja, da ne obstaja »skupno dobro«, ampak je »dobro« opredeljeno s strani vsakega posameznika, v skladu z njegovimi življenjskimi preferencami; vloga države je kar se da nevtralnno posredništvo (liberalna nevtralnost) med različnimi možnimi oblikami »dobrega« v družbi, predvsem pa spodbujanje avtonomnosti posameznikov in njihove zmožnosti 'samoopredeljevanja' (Kopač 2004, 54). V skladu z liberalno tradicijo govorimo o posameznikih kot'svobodnih bitjih', ki imajo pravico do svobodnega odločanja med različnimi možnimi oblikami »dobrega«, v okviru nevtralne države, ki jim mora zagotavljati možnosti za svobodno odločanje/delovanje (prav tam).

3.1.1 Geneza liberalne državljske tradicije

Kot že sama beseda '*tradicija*' nakazuje, je tako (sodobna) liberalna kot državljskorepublikanska tradicija odraz nekega, lahko bi mu rekli evolutivnega razvoja, ki

je trajal stoletja dolgo. Začetek tega procesa je najelegantneje postaviti v dobo klasične antične dobe Aten in Šparte. Antični Atenci in Špartanci so svojo državnost utemeljili na dveh v osnovi nasprotnih si sistemih, ki kljub časovni razliki še danes predstavljata temeljna koncepta razumevanja državljanstva in prevladujoče državljanske tradicije neke družbe. Antična koncepta so skozi stoletja 'brusile' in sooblikovale ideje in principi različnih državnih struktur, različnih političnih filozofov in mislecev. Svojevrsten pečat na obe osnovni državljanski tradiciji so pustili Rimljani, renesančni misleci in filozofi, politični misleci časa absolutističnih monarhij (več o tem v nadaljevanju). V 20. stoletju je markanten pečat na področju razumevanja modernega državljanstva pustil T.H. Marshall.

Antične Atene

V Atenah so imeli status državljana le odrasli svobodni moški, ki so bili rojeni Atenci, ženske in otroci državljanov pa so spadali le v državljansko kategorijo (Gorjup 2008, 13). Vsi državljanji so imeli pravico sodelovati v porotniškem pravosodnem sistemu, upravljati politični sistem in se udeleževati sej skupščine, ki so kasneje bile celo plačane; Faulks ugotavlja, da s pomočjo teh plačil lahko vidimo izvajanje državljanstva kot simbol dominancie politike nad ekonomijo v kolektivnih prioritetah polisa (Faulks 2000, 17). Pravica udeležbe na sejah skupščine je bilo še zlasti pomembno, saj je skupščina volila generale, vpeljala zakonodajo in preverjala odgovornost javnih uslužbencev ob koncu njihovega letnega mandata (Deželan in drugi 2007, 37–39; Magnette 2005, 10–16). Za Atence je bilo pomembno aktivno državljanstvo, ali z Aristoteljevimi besedami »...biti resnično človek pomeni, da mora posameznik biti državljan in to aktiven« (v Faulks 2000, 17).

Thorley navaja, da je bil v zgodnejši fazi atenske države za pridobitev državljanstva pogoj imeti zgolj očeta, ki je bil državljan Aten (Thorley 1998, 76), kasneje je Perikles uvedel zakon, ki je omejil državljanje le na tiste, ki so imeli oba starša Atenca, kar je privedlo do zmanjšanja števila državljanov. Tvrsten zakon je podprla večina državljanov, ki so se sedaj počutili kot člani nekakšnega bolj zaprtega kluba oz. da so postale pravice in privilegiji državljanov bolj ekskluzivni (prav tam).

Antični rimski koncept državljanstva

Rimski koncept državljanstva nekateri avtorji (Meehan v Newman 1997, 148; Faulks 2000, 19) izpostavljajo kot najbolj primerljivega z današnjim konceptom evropskega državljanstva.

V rimskih imperialnih letih koncept državljanstva postopno izgubi povezavo s participacijo (Faulks 2000, 19) in namesto tega postane bolj prilagodljiv in se pojavlja v različnih oblikah ter začne, kot trdi Riesenberga »...pogosto delovati kot blažilec socialnih konfliktov in močan politični argument pri sklepanju zavezništov ali ohranjanju *statusa quo*.« (Deželan in drugi 2007, 40). Koncept rimskega državljanstva se je začel razvijati že v zgodnji dobi republike, ko so plebejci v boju proti patricijem dosegli vzpostavitev ljudskih tribun, ki so ščitile manj privilegirane pred zlorabami in nepravičnostjo (prav tam).

Sintagma »zemlje in krvi«, torej rojstev na določenem teritoriju in rojstva staršem, ki so državljani, določa državljanstvo v rimskem pravu (sintagma je imela v nacionalsocialističnem upravičevanju svojega posnemovalca) (Agamben 2004, 140). Gorjupova navaja (2008, 16–17), da je bila rimska posebnost strateško podeljevanje rimskega državljanstva kot instrument za blažitev konfliktov; Rimljani so si s podeljevanjem državljanstva zagotovili lojalnost posameznih regij, dodatne subjekte obdavčevanja in rekrute za legionarsko vojsko.

Tako za starogrški kot rimski koncept pa velja, da je pri obeh veljal ideal odgovornega in dostojnega državljanca, ki je svoje državljanske dolžnosti opravljal v skladu z ideali koncepta državljanskih vrlin (Deželan in drugi 2007, 40).

Čas francoske revolucije

Rousseau je posameznika videl kot pripadnika ljudstva, ki je nosilec suverenosti in ga je imenoval državljan, kadar gledamo nanj kot na sodelujočega pri vrhovni oblasti, ter podanik, kadar ga gledamo kot podrejenega državnim zakonom (Bibič 1997, 39–40). Rousseau je postavil državljanske vrline na izredno visoko mesto po prioritetah; njegova pravila so bila samopodvrženost družbenim vrlinam ter sprevidenje splošnega dobrega kot lastnega in namerna podvrženost pravu (Magnette 2005, 90).

Po Bibiču (1997, 40) je bil Montesquieu zagovornik predstavniške demokracije, zato je aktivno državljanstvo skrčil le na glasovanje na volitvah. Prepričan je, da je znamenje svobodne nacije, da se ljudje poslužujejo svojega razuma in da, ne glede na to ali delajo dobro ali slabo, že zadošča, da mislijo, da so svobodni, ugotavlja Arendtova (Bibič 1997, 298).

Rousseau in Montesquieu sta državljanstvo utemeljevala s konsenzom; prvi je predvsem poudarjal državljanstvo kot aktivno udeležbo, drugi pa državljanstvo kot (zasebno) varnost (Bibič 1997, 40).

Koncept nacije je v zgodnjih letih francoske revolucije pomenil prvo hipotezo konstrukcije ljudske hegemonije in prvi zavestni manifest nekega družbenega razreda (Negri in Hardt 2003, 94).

Dopolnitev sintagme »zemlje in krvi« je s francosko revolucijo določila, da državljanstvo ne določa le splošne podrejenosti kraljevi avtoriteti ali določenemu sistemu zakonov niti ne uteleša novega načela enakosti, ampak imenuje nov status življenja kot izvira iz temelja suverenosti (Agamben 2004, 140). Agamben navaja (v Žižek 2005, 127), da je človek oropan človekovih pravic v trenutku, ko je zreduciran le na človeško bitje kot tako, hkrati pa postane idealni nosilec univerzalnih človekovih pravic, ki mu pripadajo neodvisno od njegovega poklica, spola, državljanstva, vere in etnične pripadnosti.

Rousseaujeva tradicija se kaže predvsem v jakobinizmu, kjer so poskušali državljana uveljaviti kot aktivnega udeleženca v javnem življenju (Gorjup 2008, 26). Državljanstvo so pojmovali kot univerzalno državljanstvo (žensko so bile izključene), uveljavljali so prvine socialnega državljanstva (pravica do izobrazbe, pravica do dela oz. pomoči v primeru brezposelnosti, odgovorne politične skupnosti,...), državljanje so obravnavali kot enake pred zakonom in hkrati so zakone videli kot rezultat aktivne udeležbe državljanov (Bibič 1997, 41–42).

Čeprav je že deklaracija o pravicah človeka in državljana iz leta 1789 razglasila načelo enakosti je moralo preteči skoraj dvesto let, preden je bila priznana univerzalna politična sposobnost ljudi in tudi aktivno politično državljanstvo (Gorjup 2008, 29). Ardentova opozarja (v Agamben 2004, 137) se je v sistemu nacionalne države za tako imenovane svete in neodtujljive pravice človeka izkazalo, da so brez vsakega varstva in vsake realnosti v tistem trenutku, v katerih jih ni mogoče predstaviti kot pravice državljana neke države.

20. stoletje

V dvajsetem stoletju, je za področje državljanstva značilna izredna živahnost, ki je zaznamovala s premikom koncepta od partikularizma, osnovanega po narodu, do bolj

univerzalnih oblik, ki so temeljile na človekovih pravicah (Deželan 2009b, 11). Povojno obdobje trend širjenja pravic in privilegijev privede preko meja nacionalne države, saj je intenzivni diskurz o humanosti in človekovih pravicah posegal na polja nacionalnega državljanstva ter spodbudil njegovo univerzalnost (Soysal 1998, 190).

3.1.2 Značilnosti liberalne tradicije državljanstva

Liberalna tradicija državljanstva je v primerjavi z državljanskorepublikansko v veljavi precej krajše časovno obdobje, vendarle pa je v zadnjih dveh stoletjih to najbolj relevantna tradicija na področju državljanstva, saj je retorika pravic oz. dojetanje *državljanstvo-kot-pravice* še danes v ospredju (Heater 1999, 4). Liberalna tradicija, utilitarna različica kot tudi nekateri ostali pogledi, v svojem poudarku na individualizmu in pravnem okviru močno spominja na antično rimsko pojmovanje državljanstva, medtem ko se državljanskorepublikanska tradicija precej bolj povezuje z državljanskim idealom grškega *polisa* (Shafir 1998, 10). Liberalna tradicija tako poudarja pravice posameznikov (predvsem brezpogojno naravo osebnih pravic), vendar to ne pomeni, da zanemarja dolžnosti – slednje so le manj pomembne v primerjavi s pravicami (Kopač 2004, 54).

Liberalna državljanska tradicija temelji na liberalni (politični) doktrini ta pa kot ugotavlja Lukšič (1992, 305–306) gradi na posamezniku kot občanu, če je pripadnik civilne družbe, in na posamezniku t.j. državljanu, če je pripadnik države – v središču njenega zanimanja sta posameznik in njegova svoboda, ki jo lahko od vseh najbolj ogrozi država. Lukšič nadaljuje; največje zasluga liberalizma za nas danes je koncipiranje pravic in svoboščin človeka in državljana, ki so jih drugi miselni sistemi in politična gibanja brusili, razvijali itd. ... Med temeljnimi pravicami omenimo pravico do zasebne lastnine in dedovanja, ki je temelj ekonomskega in političnega pluralizma – ustava prevzema liberalno izhodišče s tem, ko najprej določa koordinate svobode posameznika (prav tam). Libertarci zavračajo vsak poskus odstopanja od primata pravic (prav tam). Naloga oblasti je zagotavljanje temeljnih pravic; ni pa njena stvar, da uveljavlja ali ohranja kakršnokoli idejo dobrega življenja, trdi Nozick (glej Avineri in de-Shalit 2004, 3–10).

V primerjavi z državljanskorepublikansko tradicijo je liberalna tradicija precej manj zahtevna do posameznika, saj njegov odnos do države temelji na ohlapnem zaupanju v le-to, relacijo pa primarno definira korpus državljanskih pravic, ki jih mora država dosledno spoštovati ob čim manjšem poseganju v posameznikovo življenje (Deželan 2009b, 36). Liberalno tradicijo državljanstva po Heaterju (1999, 6) določajo naslednje determinante: individualnost

posameznika; ločenost javne in zasebne sfere; državljani niso zavezani k participaciji v političnem življenju, če si tega ne želijo; odsotnost predpisanih dolžnosti do sodržavljanov; dolžnost plačevanja davkov; odsotnost potrebe po močnem občutke skupne identitete; državljanstvo kot instrument uresničevanja zasebnih ciljev; minimalno vmešavanje države v posameznikovo življenje (država kot nočni čuvaj). Obveznost pasivnega ali minimalnega državljanstva pogosto opisujejo z izključno negativnimi izrazi – tj. kot obveznost, da ne kršimo prava, da ne škodujemo drugim in da ne omejujemo njihovih pravic in svoboščin (Kymlicka 2005, 424). Vendar je družbena krepost »civilnosti« (civilnost se nanaša na način našega ravnanja ob neposrednih odnosih z ljudmi, s katerimi nismo intimni) ali »sposobnosti« tista, ki se jo mora naučiti tudi najbolj minimalen državljan, saj se ne nanaša le na politično dejavnost, temveč tudi – pravzaprav predvsem – na naša vsakdanja ravnanja na ulici, v trgovinah soseske ter v najrazličnejših institucijah in forumih civilne družbe (prav tam).

Faulks (2000, 56) liberalizem označuje kot tradicijo, ki je prežeta z dualizmi. Eden teh se manifestira v napetostih v odnosu posameznik-skupnost, saj je državljanstvo primarno definirano kot skupek pravic s funkcijo zaščite posameznikove avtoritete (Deželan 2012, 144). Od tod napetost, ki v veliki meri pojasnjuje ambivalenten odnos liberalizma do konceptov dolžnosti, demokracije in tudi do socialnih pravic (prav tam).

Klasična liberalna tradicija ni posvečala pozornosti državljanski morali in odlikam saj naj bi sam ustroj liberalnih demokracij in njihov institucionalni in proceduralni aparat varovali sistem pred iztirjenjem (Kymlicka in Norman 1994, 359). Liberalne demokracije so prestale več pretresov, ki so zamajale absolutno zaupanje v institucionalne in proceduralne mehanizme, kot mehanizme sposobne brzdanja zlasti zasebnih interesov (Deželan 2013, 94). Posledično se, kot ugotavljajo avtorji liberalne teorije (Rawls 1994; Macedo 1992, 2; Galston 1991), nekatere državljanske vrline kot so denimo občutek za pravičnost, toleranca, samokritičnost, zmernost, sposobnost kritične ocene vladajoče politike in družbeni aktivizem izkažejo kot nujne za delovanje sistema temelječega na liberalni državljanski tradiciji (prav tam). Galston (1992) razdeli javne vrline državljana družbe liberalnega ustroja celo v štiri skupine: splošne, družbene, ekonomske in politične.

Po Deželanu (Deželan in drugi 2007, 57) so tri najpomembnejše determinante liberalne tradicije naslednje:

1. Ohranitev individualnosti posameznika, saj ta s pridobitvijo statusa državljana ni primoran opustiti zasledovanja svojih interesov.

2. Odsotnost predpisanih obveznosti in odgovornosti do sodržavljanov, saj so vsi enakopravni in avtonomni posamezniki.

3. Odsotnost potrebe po močnem občutku skupne identitete med državljani, saj ta tradicija ne predpostavlja ponosa posameznikov na njihov status v državljanski skupnosti.

Liberalci sprejemajo dejstvo, da so številni ljudje bolj ali manj apolitični, in bodo poskušali omejiti zahteve dejavnega državljanstva tako, da bodo združljive s temi predstavami o dobrem življenju (Kymlicka 2005, 423). Liberalni državljani morajo prepoznati obvezo, da ustvarijo pravične institucije, kjer jih ni, in da te institucije podprejo kjer so ogrožene (prav tam). Obveznost je za veliko ljudi epizodična: močnejša je v časih krize, ustavnih sprememb in zunanje grožnje (prav tam). Vsemu navkljub, Kymlicka pojasnjuje kakšnim predpogojem mora biti zadoščeno, da lahko v njih normalno deluje liberalna demokracija (2005, 414): »Za družbo hudičev liberalna demokracija ni mogoča, a drži tudi, da pogoj zanjo ni družba angelov«.

3.1.3 Različna razumevanja liberalne državljanske tradicije

Liberalna tradicija državljanstva se deli na več tokov oz. struj in sicer na Marshallovo socialdemokratsko, neoliberalizem in novo desnico, teorijo liberalnih vrlin in Rawlsovo teorijo pravičnosti.

Marshallova socialnodemokratska kritika

Za prelom v teoriji državljanstva, tako znotraj kot tudi onkraj liberalne tradicije, je poskrbel britanski zgodovinar in sociolog T. H. Marshall, ki je v skladu s temeljno usmeritvijo svoje discipline utemeljil državljanstvo v kontekstu popolne pripadnosti posameznika skupnosti (Bulmer in Rees 1996). Kymlicka in Norman (1994, 354) opredelita Marshallov prispevek teoriji državljanstva kot najbolj vplivno razlago razumevanja *državljanstva-kot-pravic* po 2. svetovni vojni. Deželan (2009b, 40) navaja, da je Marshall primarno razumel državljanstvo kot stvar zagotavljanja polnega in enakega članstva v družbi za vsakogar, kar se naj bi manifestiralo s podeljevanjem širokega korpusa državljanskih pravic. V Marshallovem konceptu prevladujeta dimenzija pravic, predvsem socialnih, in aktivna vloga države pri njihovem zagotavljanju (Kopač 2006, 55–65).

Marshallov koncept je osredotočen na (socialne) pravice (katerih cilj je blažitev/odstranitev neenakosti, ki jih povzroča kapitalistični tržno usmerjeni sistem) in pomanjkljivega definiranja samih dolžnosti (Dwyer 2000; Powell 2002).

Kopačeva opozarja, da najdemo pri avtorjih različne interpretacije Marshallove opredelitve pravic in dolžnosti znotraj koncepta državljanstva. To je predvsem posledica Marshallove osredotočenosti na (socialne) pravice (katerih cilj je blažitev/odstranitev neenakosti, ki jih povzroča kapitalistični tržno usmerjeni sistem) in pomanjkljivega definiranja samih dolžnosti (Dwyer 2000; Powell 2002). Vendar pa bi bilo stališče do popolnega negiranja dolžnosti s strani Marshalla (1963, 87) napačno, saj definira državljanstvo kot »*status, podeljen tistim, ki so polnopravni člani skupnosti in kot taki uživajo enake pravice in dolžnosti, ki so povezane s tem statusom*« (v Powell 2000) (Kopač 2005, 51–64).

Neoliberalizem in nova desnica

Kymlicka in Norman (Kymlicka in Norman 1994, 355) za povojno razumevanja državljanstva izpostavljata dva sklopa kritik; prvi kliče po redefiniciji pasivnega sprejemanja pravic v smeri aktivnega in vrlega izvrševanja državljanskih dolžnosti, kar vključuje tudi ekonomsko zanašanje na samega sebe oz. osebno ekonomske neodvisnost. Liberalno-individualističen odgovor je šel v smer družbe odgovornih posameznikov, ki samostojno delujejo na trgu in sprejemajo posledice svojih odločitev ter tako niso le upravičenci pravic in prejemniki pomoči (Van Gunsteren 1998, 15).

Neoliberalno razumevanje državljanstva percipira avtonomijo in svobodo brez koncepta države blaginje in širokega korpusa socialnih pravic, saj slednja po njihovem mnenju generirata vse večjo odvisnost državljanov od države, ki naj bi vse bolj prevzemala vlogo »pestunje« (Deželan 2009b, 44).

V koncept '*liberalne desnice*' se uvrščamo predvsem klasike, kot so Nozick, Hayek in Friedman, ki poudarjajo vlogo (nevtralne) države pri zagotavljanju osnovnih osebnih in političnih pravic; ostro nasprotujejo kakršnemu koli poseganju države, povezanemu z idejo 'pravične družbe' ter poudarjajo pomen trga (Kopač 2006, 55–65).

Teorija liberalnih vrlin in Rawlsova teorija pravičnosti

Klasični liberalizem ni nikoli pripisoval prevelike pomembnosti državljskim vrednotam in državljski moralnosti, saj je prevladovalo prepričanje, da bo sistem zavor in ravnotežja (ang. *checks and balances*) institucionalni in proceduralni aparat liberalne demokracije (npr. koncept delitve oblasti, dvodomnost zakonodajnih organov, federalna ureditev države itd.) preprečil izroditev sistema (Kymlicka in Norman 1994, 359). Dogodki skozi politično zgodovino zahodnoevropskih političnih sistemov so pokazali, da zgolj zaupanje v institucionalne in proceduralne mehanizme liberalne demokracije za upravičenje lastnih interesov ne zadošča, kar so ugotovili tudi pristaši in pripadniki liberalne tradicije državljanstva (Deželan 2009b, 45). Določena raven državljskih vrlin in zavesti k skupnosti sta tako postala predpogoja uspešnega funkcioniranja tudi za liberalne konceptualizacije državljanstva (prav tam).

Vrline so tako prišle na dnevni red liberalne doktrine deloma kot posledica neravnotežja med pravicami in dolžnostmi znotraj liberalnega tabora, deloma kot logična posledica izpeljave Rawlsove teorije pravičnosti (prav tam). Macedo, eden najbolj vidnih pripadnikov teorije liberalnih vrlin verjame (1990, 2), da svoboda kot eden postulatov liberalizma ni absolutna in nadaljuje, da so v izogib izrojeni praksi nujno potrebne moralne kvalitete državljana, ki jih najbolj posebljajo tolerantnost, samokritičnost, zmernost in vključevanje v državljske aktivnosti.

3.2 Državljskorepublikanska tradicija oz. koncept

Državljskorepublikanska tradicija³ ima svoje korenine v antični, srednjeveški in renesančni politični misli (Deželan in drugi 2007, 54). Videna je kot ena izmed različic komunitarizma (Kymlicka 2005, 421; van Gustern v van Steenbergen 1994, 42), saj ima ena skupnost, največkrat je to javna skupnost, glavno vlogo (van Gustern v van Steenbergen 1994, 42).

Republikanska tradicija ali kot jo poimenuje Kymlicka (2005, 415) »državljski republikanizem« poskuša evocirati predstave o republikanskih mestnih državah, kakršne so bile klasične Atene, Rim ali renesančne Firenze, za katere velja splošno prepričanje, da so uspešno spodbujale dejavno in z javnim duhom navdano pripadnost državljanstvu.

³ Za potrebe lažje berljivosti zadostuje tudi beseda *republikanska* tradicija.

3.2.1 Geneza državljanskorepublikanske tradicije

Šparta

Silhuete danes relevantnih konceptov državljanstva zasledimo že v Likurgovih smernicah antične Špate, v tedanji kvaziustavi, le-te so temeljito zaznamovale tedanjo politično ureditev in družbeno življenje (Deželan 2009b, 10).

Kot možne razloge za propad špartanskega sistema se izpostavljata prevelika osredotočenost na vojaške zadeve in prepoved individualnega razmišljanja predvsem na področjih umetnosti in znanosti (Deželan in drugi 2007, 35). Heater (prav tam) trdi, da Aristotel vidi največji prispevek špartanskega sistema h konceptu enakosti med državljanji, participacije v političnem življenju in dolžnosti obrambe države.

Srednjeveške in zgodnje novoveške mestne države

Času evolucije državljanstva je sledila doba degeneracije z močnim vplivom krščanstva v času zgodnjega srednjega veka (Deželan 2009b, 11). Status posameznikov v srednjeveškem fevdalnem družbenem redu je bil formalno opredeljen s hierarhično družbeno lestvico, ki je predstavljala zakrnitev koncepta državljanstva (prav tam). Revitalizacija se je napovedala z italijanskimi srednjeveškimi pisci kot so Dante Alighieri, Marsilius Padovanski, Leonardo Bruni, Bartolus Sassoferraški itd., na čelu, ki so se osredotočila na razglabljanja o državljanstvu v kontekstu srednjeveških mestnih (cehovskih) republik ter na pomen državljanskih vrlin (prav tam).

Najpomembnejša renesančna misleca, ki sta preučevala koncept državljanstva sta Leonardo Bruni in Niccolo Machiavelli. Machiavelli si ne predstavlja obstoja republike brez aktivnih državljanov in *vice versa* (Deželan in drugi 2007, 46).

Koncept(i) državljanstva v obdobju (absolutnih) monarhij

Bodin, Grotius in Hobbes so videli državljanstvo kot vladavino prava (Magnet 2005, 63–75). Bodin ugotavlja, da bi upoštevajoč privilegije za osnovo, lahko razvili petdeset tisoč definicij državljanstva, po drugi strani pa, če se držimo le osnov, lahko definicijo skrajšamo v

naslednjo formulo: da državljan ni nič drugega kot le subjekt suverenosti drugih (v Magnette 2005, 67). Bodin podaja tri iztočnice o državljanstvu:

1. Državljan naj bi bili le svobodni podaniki, odvisni od avtoritete drugega. Njihova svoboda je omejena s podrejanjem suvereni moči, ki jo poseblja monarh;
2. Državljan lahko obstaja tudi, če mu ni omogočeno delovanje v javni funkciji, prav tak se mu zdi, da lahko nekoga definiramo kot državljana brez potrebe po različnih pravicah in privilegijih posameznika;
3. Prepoznal je izredno kohezivni potencial državljanstva, kajti trdi, da državljsko telo sestavlja državo ne glede na različnost zakonov, jezika, rase ali vere (Deželan in drugi 2007, 47).

Hobbes je prevzel in izpopolnil nekatere Grotiusove ideje⁴ (v Magnette 2005, 69–75), je v želji po utrditvi koncepta suverenosti v absolutni monarhiji omejil vlogo državljana le na ubogljivost ter tako uporabil državljanstvo kot sopomenko podaništvu (Deželan in drugi 2007, 47).

Definicija državljanstva Samuela von Pufendorfa (v Magnette 2005, 77–78), ki trdi, da državljanstvo oz. pravica do državljanstva v svojem najboljšejšem učinkovanju vključujejo tako dejanja, ki so privilegiji članov države, kakor tudi pravico do koristi od teh dejanj, katera kot posledico zahtevajo oz. določajo dolžnosti do države. Pufendorferjeva formalna definicija jasno definira politični status državljanstva, kot reciprociteta pravic in dolžnosti me državljanji (prav tam). Zelo natančno je opredelil dolžnosti državljanov, medtem ko je na pravice pozabil (Deželan in drugi 2007, 47).

John Locke je uspešno sekulariziral direkten odnos med Bogom in posameznikom v odnos med državljanom in državo (Faulks 2000, 25). Po prepričanju Locka in Padovanskega je oblast republike in moč njenih zakonov ne izvirata iz višjih načel, ampak iz zbora državljanov (Negri in Hardt 2003, 72). Locke je zagovarjal tezo, da posameznik obdrži vse svoje pravice v vsakem trenutku in da lahko kadarkoli prekine dogovor, državljanstvo pa je simetrično sestavljeno iz pravic in dolžnosti (v Magnette 2005, 81–84), poudarjal je posameznikovo pravico do zaščite lastnega življenja, svobode in premoženja (Deželan in drugi 2007, 50).

⁴Ideje kot so: da vso delovanje človeške strasti izvira iz dejstva, da je človek sebičen; ideja o družbenem paktu, pogodbi; itd. (Magnet 2005, 73–5).

3.2.2 Značilnosti državljansko-republikanske tradicije državljanstva

Državljanskorepublikanska tradicija nasprotno liberalni, daje velik poudarek državljanskim odlikam in vrlinam, ki naj krasijo državljana: ponosno, inkluzivno in odgovorno soudejevanja pri zadevah javnega značaja in po drugi strani netoleriranje družbene apatije, ustvarjanje močne povezanosti med državljani, s ciljem doseganja družbene harmonije (Deželan 2013, 97). Državljanskorepublikanski koncept državljanstva skratka poudarja pomen izpolnjevanja dolžnosti, v nasprotju z liberalnim, ki je osredotočen na pravice državljanov (prav tam), glavne odlike državljana *par excellence* so zmernost, poštenost, pogum in modrost (Heater 1999, 60), vojaški in civilni patriotizem ter sposobnost presoje (Deželan 2013, 97). Galston razporedi državljanske vrline v štiri skupine in sicer splošne, družbene, ekonomske in politične vrline (Kymlicka 2005, 405).

Poglavitna dolžnost državljanov v tej tradiciji je aktivna udeležba oz. participacija v javnem življenju (Deželan in drugi 2007, 54). Državljanskorepublikanska tradicija v ospredje postavlja javno skupnost, republikanske vrline kot so pogum, vdanost, vojaška disciplina itd. pa se pojavljajo kot komponenta »služenja« javni skupnosti (van Gunsteren 1998, 21). Če si liberalno razumevanje države in njenega odnosa do posameznikov prizadeva uveljaviti pravice v skladu z načeli, ki bi bila nevtralna glede na različne koncepte dobrega, je republikanizem veliko bolj vsebinski in zato tudi bolj omejujoč: stremi namreč k določeni obliki družbe, in sicer k avtonomni (self-governing) republiki (Franc 2006). V nasprotju z liberalno predpostavko, da imajo pravice vselej prednost pred (splošnim) dobrim, se republikanizem zavzema za politiko skupnega dobrega (prav tam)⁵.

Po Deželanu (Deželan in drugi 2007, 55–56) sloni državljanskorepublikanska tradicija na petih temeljih:

1. Namen koncepta tovrstnega državljanstva je v vzpostavitvi simbioze med posameznikom in državo, ki bi zagotavljala pravično in stabilno republikansko ureditev sistema in hkrati omogočala individualno svoboda državljanov;
2. Slog državljanstva, ki je poudarjen v združenju države in njenih državljanov v organsko skupnost, ki presega seštevke posameznikov;

⁵ Seveda se takoj zastavi vprašanje, kaj in kakšno je to skupno dobro (glej Franc 2006). Kot bi najbrž na hitro skleпали, bi naj šlo za kakšno varianta utilitarizma, po kateri je skupno dobro tisto, kar izhaja kot rezultat skupnih preferenc posameznikov in njihove zadovoljitve. Vendar ni tako: republikanizem želi državljanom privzgojiti tiste značajske kvalitete, ki so potrebne za doseg skupnega dobrega kot avtonomne vladavine ali avtonomnega delovanja nasploh.

3. Državlanske vrline, potrebne za izvrševanje dolžnosti državljana;
4. Vloga državljanov je izpolnjevanje državljanskih dolžnostim ki se jih izpolnjuje na podlagi vrlin;
5. Pomen vzgoje dobrih državljanov, saj morajo le-ti pridobiti znanja in spretnosti ter posedovati določene vrednote.

3.2.3 Različna razumevanja državljanskorepublikanske tradicije

Neorepublikansko državljanstvo

Potencial državljanskorepublikanske tradicije je od 18. stoletja dalje močno pojema, saj je liberalna tradicija vztrajno pridobivala na svoji veljavi (Deželan 2009, 53). Začetek obujanja državljanskorepublikanske misli se v veliki meri pripisuje Hannah Arendt (1958; 1963; 1973), ki je bila prepričana v pomembnost aktivnega državljanstva, kot je bilo koncipirano s strani klasičnih avtorjev (prav tam).

Neorepublikanski koncept državljanstva razume državljana kot pripadnika javne skupnosti – republike –, le-ta zaseda centralno vlogo z vidika državljana, vendar je zgolj ena izmed mnogih; naloga republike je tako varovanje pogojev, ki omogočajo razvoj in razcvet ostalih skupnosti – organizacija pluralnosti (prav tam). Posameznik mora po neorepublikanskem konceptu državljanstva zadostiti določenim pogojem, da mu je zaupana vloga državljana, ki je opredeljena kot položaj/dolžnost v javni skupnosti (prav tam). Vsak državljan ima pravico do izvajanja vloge državljana po načelih enakosti, pri čemer je politična enakost pogoj za državljanstvo, družbenoekonomska pa ne (prav tam).

Komunitarizem

Komunitaristična tradicija izhaja iz prepričanja, da obstaja v družbi omejeno število »dobrega« in da je to pogojeno z oblikovano tradicijo v skupnosti (Kopač 2004, 54). Vsaka družba tako oblikuje lastno koncepcijo t. i. dobrega – tj. skupno dobro in vloga države je sooblikovanje, ohranjanje in prenašanje te na svoje državljanke (prav tam). Posamezniki so, v skladu s komunitaristično tradicijo državljanstva, opredeljeni kot 'bitja skupnosti', pri čemer je obstoj skupnosti temeljnega pomena za razvoj posameznikov (poudarek je dan članstvu v

skupnosti) in družbe kot celote; individualnost izhaja iz skupnosti in je tudi determinirana z njo (prav tam). Koncept državljanstva tako temelji na ideji dolžnosti do skupnosti pri čemer pravice še vedno obstajajo, so pa nekako manj pomembne (prav tam).

Ena izmed prioritet komunitarizma je uravnoteženje »poblaznelih« pravic z dolžnostmi, kar zajema tako večjo racionalnost (t.j. manjšo potratnost) pri izdatki blaginje kot tudi restavracijo tradicionalnih družinskih vrednot (Deželan 2009b, 57). Ob zavračanju politike konfrontacij komunitaristi visoko cenijo skupnost kot obliko človeškega združevanja, ki je idealno oblikovana za spodbujanje sodelovanja, čuta za sodržavljane in pravičnost (Heater 1999, 78). Komunitarizem s tem izpostavlja posameznikovo pripadnost zgodovinsko oblikovani skupnosti (Deželan 2009b, 57). Državljan mora v skladu z komunitarizmom delovati odgovorno, t. j. znotraj meja sprejemljivega v posamezni skupnosti; lojalnost in njeno učenje naj bi omogočila razcvet skupnosti ter s tem tudi znotraj nje delujočih posameznikov (prav tam).

Koncept '*komunitaristične desnice*', lahko uvrstimo pristop novega komunitarizma – njegova najpomembnejša predstavnik sta Selbourne (1994) in Etzioni (1997), ki 'krivdo' za krizo zahodnih družb pripisujeta poudarjanju vrednot individualnega liberalizma (in s tem egoizma) in ekspanziji brezpogojnih pravic, zagotovljenih s strani države blaginje (Kopač 2006, 55–65). Obstoj brezpogojnih pravic namreč pri posameznikih, družinah in drugih prostovoljnih združenjih slabi občutek dolžnosti in tako onemogoča nastanek 'dobre' družbe (Dwyer 2000). Rešitev vidita v poudarjanju pomena skupnosti pri zagotavljanju blaginje in prepoznavanju dolžnosti posameznikov do skupnosti (Kopač 2006, 55–65). Selbourne oblikuje 'princip dolžnosti', s katerimi želi poudariti pomen dolžnosti posameznika do sebe, drugih in skupnosti kot celote, same pravice so sekundarnega pomena in so povezane/pogojene z izpolnitvijo državljanskih dolžnosti (1994).

Koncept '*komunitaristične leve*', je koncept državljanstva, opredeljen s strani novih laburistov, katerih najpomembnejši ideolog je Anthony Giddens s svojim delom 'Tretja pot' (1998), ki pomeni izhodiščno točko Blairrove blaginjske reforme, označene s frazo »*od blaginje k delu*« (Kopač 2006, 55–65). Laburisti poudarjajo socialne pravice, ki pomenijo pomemben konstitutivni element koncepta državljanstva, podobno kot je to moč najti pri Marshallovi konceptualizaciji, vendar z eno, pomembno razliko; (socialne) pravice niso videne kot brezpogojne pravice, temveč so v svojem temelju povezane s primarno odgovornostjo posameznikov za neodvisno in dostojno življenje; narava (socialnih) pravic je

pogojevana in upravičenosti z naslova (socialnih) pravic so povezane s posameznikovim vedenjem oz. njegovo pripravljenostjo za sprejemanje danih priložnosti, ki mu omogočajo (ponovno) vključevanje v družbo (prav tam).

Republikanski liberalizem

Glej 4.1.3 Liberalna odličnost in republikanske vrline (str. 42–43).

3.3 Globina državljanstva

Pri preučevanju državljanstvu ločimo tudi različne tipe državljanstva glede na globino. Tako ločimo plitko državljanstvo na eni skrajnosti »globinskega kontinuuma« in globoka državljanstvo na drugi skrajni strani tega istega kontinuuma. Z besedno zvezo »globina državljanstva« označujemo zlasti »globino« oz. intenzivnost ali zavzetost aktivnosti državljanov do svoje države. Status državljanstva v najbolj plitki obliki t. j. v miselnosti pravnega pozitivizma oz. liberalne tradicije pomeni zgolj pravno vez med posameznikom in državo, na katero so lahko pripete številne pravice in dolžnosti (Deželan 2009b, 111–114). Plitko razumevanje koncepta pravic in dolžnosti je usmerjeno tudi močno na stran pravic, pri čemer je primarna dolžnost spoštovanje zakonov pravnega reda (prav tam). Tovrstna asimetrija je značilnost liberalne tradicije, saj so pravice jasno definirane in bolj razvite, kot dolžnosti so izpostavljene predvsem tiste, ki omogočajo preživetje narave sistema in se ponavadi manifestirajo v obliki plačevanja davkov, vojaške obveznosti, obveznega izobraževanja ipd. (prav tam). Pasivnost državljanov se ne dojema kot nekaj slabega, saj gre za posameznikovo lastno izbiro, pri čemer se pogosto pojavlja argument, da naj vladajo tisti, ki si tega želijo in so za to tudi sposobni (Schumpeter v Bauboeck 2003, 8).

Nasprotje plitke opredelitve predpostavlja kolektivno kulturno identiteto, ki članom tovrstnih kulturnih skupnosti narekuje njihovo samopodobo in jih loči od »tujcev« oz. drugih (Bauboeck 2003, 5). Poglobljeno razumevanje državljanstva izpostavlja posebno – nadrejeno – pojmovanje kulturne identitete, ki določa posameznikove identitete oz. deluje kot nekakšna »superidentiteta«; takšne ideje so značilne za nacionalistična razmišljanja o državljanstvu ter pretežno za komunitarno misel (Deželan 2009b, 112). Tok komunitarističnih, socialističnih in nacionalističnih razmišljanj izpostavlja izpolnjevanje dolžnosti kot moralno dolžnost

državljanov in pravice posameznika postavlja v drugi plan (prav tam). Skrajna pojmovanja celo predvidevajo žrtvovanje državljanov v korist politične skupnosti ter tudi opravičujejo krnjenje temeljnih negativnih svoboščin zavljo premagovanja nevarnosti, ki prežijo na kulturno skupnost (prav tam).

Nekje na sredini globinskega kontinuuma se nahaja državljanskorepublikanska miselnost, miselnost, ki poudarja politično in kulturno naravo članstva v skupnosti. Republikanski tok poskuša uravnotežiti pravice z dolžnostmi, pri čemer se bistvo celotnega koncepta pravice, ki hkrati predstavljajo tudi dolžnosti za same državljane (prav tam).

Van Gunsteren opozarja, da so liberalizem, komunitarizem in republikanizem kot prominentne veje teorije državljanstva so izgubile svoj domet, saj predpostavljajo družbeni red, ki več ne obstaja (1998, 25). Deželan dodaja, da je politični in družbeni okvir njihove zasnove presežen, saj družbeni pogoji in vrednote na katerih temeljijo klasične teorije, niso več ekvivalentni sodobni družbeni realnosti, kar se odraža v manjši stabilnosti in večji raznolikosti političnih in družbenih identitet, odsotnosti homogenega srednjega razreda kot temelja stabilne republike državljanov ter v težavnosti legitimnega organiziranja in izvajanja javnih politik (2009b, 14).

4 DRŽAVLJANSKA MORALA

Kaj je državljanska morala in zakaj je pomembna? Državljska morala je poštenje v kontekstu javnega dobrega in je etična navada, ki predstavlja osnovo za večino teorij o državljanskih vrlinah in je pogosto povezana z zaupanjem in vzajemnimi odnosi (Letki 2006, 306). Nanaša se na pomen državljanske odgovornosti za javno dobro, na pomen upoštevanja pravil ter poštenega in odgovornega vedenja (prav tam). Državljska morala je patriotizem v najžlahtnejšem pomenu besede in se ne manifestira v (zgolj) deklarativni podpori posameznika državi in družbi, ampak zlasti v njegovih dejanjih. Državljska morala je tista, ki posamezniku veli, da je javno dobro pomembnejše od zasebnega in ga odvrča od koruptivnega vedenja in neplačevanja davkov (prav tam). Močna državljanska oz. javna morala je pomembna za razvoj dobro delujoče družbe (Listhaug in Ringdal 2004, 341). V kolikor državljani prostovoljno sprejmejo državne regulacije, plačujejo davke in prispevajo k skupnemu dobremu, je možno bolj učinkovito vladanje s strani vlade oz oblasti – vlada ni primorana zaostrovati ukrepov za nadzor in discipliniranje državljanov (prav tam). Cairns in

Williams zapišeta (1985, 43): potrebujemo »bolj polno, bogatejše, vendar tudi bolj pretanjeno razumevanje in prakso državljanstva«, saj tega, »kar država potrebuje od državljanov, ni mogoče zagotoviti s prisilo, ampak le s sodelovanjem in s samoomejevanjem v izvajanju zasebne moči«.

Za družbo z visoko državljsko moralo velja, da je delež tistih, ki so pripravljeni kršiti družbena pravila majhen, četudi obstaja zelo majhna verjetnost, da bo ravnanje, ki je v neskladju z načeli javne morale, odkrito kaj šele sankcionirano (Letki 2006, 306).

Vsaka družba odraža njeno lastno videnje kakšna naj bi bila državljska morala posameznika, to videnje pa sloni na normativnih in empiričnih dejavnikih, ki (so)določajo razlike med moralami (Mishler in Rose v Deželan 2013, 93). Seveda obstajajo razlike med javnimi moralami različnih družb, pri čemer velja opomniti, da razlike same še ne pomenijo, da je ena javna morala boljša kot druga ali obratno (Deželan 2013, 93). Rawls (Rawls 1998) ugotavlja, da univerzalna vizija državljske morale ne obstaja govori o pomembnosti zaznavanja in priznavanja več moralnih principov, ki se (deloma) prekrivajo, pri čemer kot najpomembnejše izpostavlja toleranco in pestrost moral in samoomejevanje politične sfere, ki naj nebi omejevala alternativnih moral (Shafir 1998, 8).

Ker je močna državljska morala, kot ugotavljata Listhung in Ringdal »pomembna za razvoj dobro delujoče družbe« (2004, 341) je nizka ali slaba javna morala družbe ali nacije je lahko krivec za težave, neravnovesja in družbeno nerazvitost. Četudi nacija premore moderno, demokratično ustavo, dobro delujoč pravni red in sistem, dobro utečen upravni sistem in denimo celo odgovorne in vestne družbene elite, ima pa istočasno slabo razvito državljsko moralo, t.j. moralo ljudskih množic, je prav nerazvita oz. slaba državljska morala lahko eden glavnih krivcev za težave s katerimi se srečuje neka nacija, država oz. družba.

Proceduralno-ustavni mehanizmi, ki na bi delovali kot protiutež sebičnim interesom, ne zadostujejo – pokazalo se je da je potrebna neka stopnja državljskih kreposti in naravnosti na javno delovanje (Galston 1991, 217; Macedo 1990, 138–139). Pomislimo na številne načine opiranja javne politike na odgovorne odločitve posameznika glede njegovega načina življenja: država ne bo sposobna poskrbeti za primerno zdravstveno varstvo, če se državljsani ne bodo zdravo prehranjevali, se redno fizično gibalili ter omejili porabe alkoholnih pijač in tobaka; vladna sposobnost uravnavanja ekonomije lahko doživi pretres, če državljsani najamejo previsoko posojila ali zahtevajo pretirano povečanje plač; poskusi, da bi ustvarili

bolj pošteno družbo, bodo zabredli, če so državljani nenehno netolerantni do razlik in povečini brez pravega čuta za pravičnost (Kymlicka 2005, 401).

Potreba po teoriji državljanstva, ki preučuje identiteto in ravnanje posameznih državljanov vključno z njihovimi odgovornostmi, pripadnostmi in vlogami, se je v veliki meri uveljavila v 90. letih prejšnjega stoletja, zlasti sklicujoč na študijo Roberta Putmana. Putmanova študija o rezultatih dela italijanskih deželnih vlad je pokazala, da so te deželne vlade, ki so jih vzpostavili v povojnem obdobju, dosegle zelo različne rezultate, kljub temu, da so imele na razpolago bolj ali manj enake institucije (Kymlicka 2005, 402). Izkazalo se je, da najboljša razlaga za razlike v njihovih rezultatih niso razlike v dohodkih ali izobrazbi državljanov, ampak njihove državljanske kreposti, kar Putman imenuje njihov »družbeni kapital« - njihova zmožnost, da zaupajo, njihova pripravljenost, da delujejo kot del celote, njihov čut za pravičnost (1993).

4.1 Državljske kreposti in vrline

Koncept vrlin izvira iz grškega *aretē*, kar pomeni odličnost ali vrlina – latinsko poimenovanje *virtus* izhajajoč iz besede *vir* (mož, moški, kot poimenovanje spola), je poimenovanje moči in hrabrosti (Dagger 1997, 13).

V nasprotju z osebno avtonomijo, ki je povezana z abstraktnim pojmom »sam oz. jaz«, se državljanske vrline navezujejo na specifično vlogo oz. nalogo osebe – vlogo državljana (Dagger 1997, 13). Neka oseba demonstrira svoje državljanske vrline s tem, ko udejstvuje na način, kot se pričakuje od državljana (prav tam). Pomen vrlin je zlasti v tem, da promovirajo dobro skupnosti ali dobro družbe in ne zgolj kar je dobro za posameznika (Dagger 1997, 14). Biti vrl pomeni obnašati se in delovati dobro za pomen družbe, kar pa ne pomeni, da se mora vrla oseba vedno obnašati v skladu z prevladujočim vzorci obnašanja; prav nasprotno (prav tam). Sokrat in John Stuart Mill ugotavljata, da je dvom v sicer široko priznane družbene prakse, ena izmed največjih državljanskih vrlin (prav tam). Državljske vrline so ključen koncept klasične republikanske misli (prav tam).

Po mnenju vplivne razlage Williama Gastona odgovorna državljanstvo zahteva štiri tipe državljanskih kreposti: (i) *splošne* kreposti: pogum, spoštovanje zakona; lojalnost; (ii) *družbene* kreposti: neodvisnost, odprtost duha; (iii) *ekonomske* kreposti: delovna etika, sposobnost, da odložimo samonagraditev; prilagodljivost ekonomskim in tehnološkim

spremembam; in (iv) *politične* kreposti: sposobnost prepoznavanja in spoštovanja pravic drugih; naravnost, da zahtevamo le toliko, kolikor lahko plačamo; sposobnost presoje rezultatov dela zaposlenih v javnih službah; pripravljenost na udeležbo v javnih razpravah (1991, 221–224).

Barberjev na seznam političnih vrlin uvršča skupnostnost, preudarnost, vključljivost, pripravljenost na spremembe, posluš, učljivost, horizontalno komunikacijo, domišljijo in polnomočnost (1999, 42–45).

Kreposti modernih pluralističnih liberalnih demokracij so povezane s temeljnimi načeli liberalnega režima in s politično vlogo, ki jo imajo v njih državljani; te kreposti obsegajo tudi sposobnost in pripravljenost, da zastavljamo vprašanja politični avtoriteti in se vključujemo v javno razpravo o javnopolitičnih vprašanjih (Kymlicka 2005, 406). Galston navaja, da je pripravljenost na vključevanje v javno razpravo zapletena krepost:

Obsega pripravljenost, da z vso resnostjo prisluhujemo pahljači pogledov, med temi pa bodo zaradi razlik v liberalnih družbah tudi taki, ki jih bo poslušalec doživljal kot čudne in bo do njih čutil celo odpor. Krepost političnega razpravljanja poleg tega vsebuje pripravljenost, da svoje poglede predložimo na razumljiv in iskren način, ki bo nekakšna podlaga politiki prepričevanja, ne pa manipulaciji in prisili (1991, 227).

Tovrstne vrline ali sposobnost aktivnega sodelovanja v javnih razpravah in sposobnost pojasnjevanja oz. utemeljevanja svojih odločitev imenujemo krepost javne umnosti. Liberalni državljani morajo za svoje politične zahteve navesti razloge, ne le izreči svoje izbire in groziti; še več, razlogi morajo biti »javni razlogi«, takšni, da jih lahko razumejo in sprejmejo ljudje različnih ver in kultur zato sklicevanje na Sveto pismo ali tradicijo ne zadostuje (Kymlicka 2005, 407). Liberalni državljani morajo svoje politične zahteve utemeljiti na način, ki ga njihovi sodržavljani lahko razumejo in sprejmejo kot skladnega s svojim položajem svobodnih in enakih državljanov (prav tam). Kymlicka (2005, 413) navaja, da v kolikor državljani ne izvajajo kreposti kot so dejavnost, participativnost, kritičnost do avtoritete, nedogmatskost, zavezanost k razumevanju drug drugega, liberalna demokracija ne more izpolniti svojih obljub glede pravičnosti in lahko postopoma podleže nedemokratičnim in neliberalnim silam. Kymlicka nadaljuje (2005, 414), da za družbo hudičev liberalna demokracija ni mogoča, a drži tudi, da pogoj zanjo ni družba angelov; liberalna pravičnost zahteva kritični prag: število državljanov s temi krepostmi mora biti zadovoljivo. (prav tam)

Kje ta prag postaviti, je, kakor se razume samo po sebi, zapleteno vprašanje, na katero na abstraktni ravni ni mogoče odgovoriti (prav tam).

Tudi če zavrnemo aristoteljski republikanizem, je še vedno res, da mora vsaka verodostojna politična teorija za civilne kreposti skrbeti *instrumentalno* (Kymlicka 2005, 427). Vsaka teorija, ki jo skrbi demokratična legitimnost in družbena pravičnost, mora zlasti skrbeti za krepost javne umnosti v političnem življenju in za krepost civilnosti v civilni družbi (prav tam).

4.1.1 Klasične (republikanske) državljanske vrline

Strah pred korupcijo je po prepričanju klasičnih republikancev eden izmed treh osnovnih elementov koncepta državljanskih vrtilin – korupcija je po njihovem videna kot velika sovražnica vrtilinam, ki zavoljo osebnih (premoženjskih) koristi predstavlja veliko skušnjavo pri posamezniku ter škodo skupnemu dobremu (Dagger 1997, 14).

Drugi ključni element klasičnega republikanskega koncepta je strah pred odvisnostjo (prav tam). republikanci verjamejo, da je državljani tisti, ki vlada in je v zameno zato tudi vladan (npr. s strani politične avtoritete) (prav tam). Vendar se pri tem pojavlja past (glej Dagger 1997, 15), kajti oseba, ki je povsem odvisna od druge osebe nikakor ni v položaju da bi (so)vladala – prav zaradi možne odvisnosti dela državljanov od zlasti gospodarsko superiornih državljanov opozarjajo klasični republikanci na pomen vladavine prava in ne vladavine ljudi, saj le vladavina prava ne vodi v osebno odvisnost šibkejših od močnejših. V vladavini zakonov je državljani podrejen zakonu in ne (osebnim) zahtevam vladajočega, ki bi v odnosu do ostalih državljanov deloval brez kakršnih koli omejitev. Republikanci se zavzemajo za privatno lastnino, saj je le ta osnovni gradnik osebne svobode ali še bolj rečene osebne neodvisnosti posameznika. Dagger (prav tam) navaja razmišljanja J. Harringtona in J.-J. Rousseauja, ki sta se zavzemala za razdelitev premoženja med državljane, ki bi posameznikom preprečevala prekomerno kopičenje lastnine, z namenom jamčiti osebno svobodo državljanov.

4.1.2 Patriotizem kot temeljna državljanska vrlina

Patriotizem velja za temeljno državljansko vrlino. Zagovorniki ga upravičujejo kot »najbolj elementaren odnos posameznika do politične skupnosti, katere član je (kot obveznost ali

dolžnost) oz. kot temeljno državljansko vrline« (MacIntyre 1984), njegovi kritiki ga označujejo za moralno zgrešenega, teoretično pomanjkljivega ter zastarelega ali celo politično nevarnega (Sardoč 2014, 10). T.i. pozitivna različica opredelitve patriotizma ga opredeli kot »ljubezen do domovine« (*amor patriae*) oz. kot lojalnost zakonom in institucijam ter pravicam in svoboščinam, ki jih omogoča (Sardoč 2014, 11). Kakor je izpostavil Maurizio Viroli, je bil v republikanski tradiciji patriotizem opredeljen kot »ljubezen do političnih institucij in načina življenja, ki podpira skupno svobodo ljudi« (1995, 1).

Medtem ko je za nacionalizem izpostavil, da je »neločljivo povezan z željo po oblasti«, saj naj bi bil cilj vsakega nacionalista (glej Sardoč 2014, 12), »da si zagotovi več moči in prestiža ne zase, temveč za svoj narod ali katero koli drugo enoto, v kateri je izbral, da bo potopil svojo individualnost«, je patriotizem opredelil kot »predanost nekemu kraju in nekemu načinu življenja, za katerega menimo, da je najboljši na svetu, vendar ga ne želimo vsiliti drugim ljudem«, saj naj bi bil patriotizem že »po svoji naravi defenziven, tako vojaško kot kulturno« (Orwell, 1968, 361). Temeljna razlika med patriotizmom in nacionalizmom po Viroliju (1995, 2) je; »za patriote sta temeljna vrednota republika in svoboden način življenja, ki ga republika omogoča, za nacionaliste pa sta osnovni vrednoti duhovna in kulturna enotnost ljudi«. Več o patriotizmu, glej Sardoč 2014, 9–25.

4.1.3 Republikanske vrline in liberalna odličnost

Upoštevajoč klasično klasifikacijo tipov državljanskih tradicij lahko trdimo, da sta osnovna državljanska koncepta – liberalni in državljanskorepublikanski pravzaprav diametralno nasprotna. Pa vendar nekateri sodobni raziskovalci državljanskih konceptov ugotavljajo, da sta prav »po temeljni definiciji izključujoča koncepta« lahko celo kompatibilna. Produkt tovrstnega mišljenja je koncept *republikanskega liberalizma*⁶, ki ga opisuje denimo Dagger (1997). Omenjeni koncept v precejšnji meri spominja na koncept *neorepublikanskega državljanstva* in *komunitarizma* (oba izhajajoča iz republikanskega dojemanja državljanstva, glej str. 33–37) ter na koncept *teorije liberalnih vrlin* (izhajajoč iz liberalnega dojemanja državljanstva, glej str. 27–30).

⁶ Koncept *republikanskega liberalizma* je kot je mogoče razbrati iz same besedna zveze primarno liberalen koncept. Beseda 'republikanski' je pridevnik samostalniku 'liberalizem'. Po tej logiki gre za v osnovi liberalni koncept z (močnim) pridihom republikanskega. Vsaj strogo pomensko gledano je beseda 'liberalni' močnejša, četudi gre v bistvu v veliki meri za kompromisno varianto razumevanja dveh sicer drugačno mislečih si državljanskih konceptov.

Po njegovem sta liberalni in republikanski koncept precej komplementarna: liberalna odličnost lahko ozavešča republikanske vrednote and republikanske vrednote lahko zavarujejo liberalno odličnost (Dagger 1997, 193). Dagger (1997, 195) pogojno dopušča uvrstitev republikanskega liberalizma kot perfekcionistične politične doktrine.

Dagger (1997, 195–198) navaja vrline po republikansko liberalni različici:

Vrl državlján želi varovati in promovirati sposobnost oblikovanja avtonomnega in samostojnega življenja. Avtonomija je nujen koncept, ko govorimo o ideji republikanskega liberalizma;

vrl državlján ima dobro razvit smisel za recipročnost – njegov občutek mu veli kakšen delež (javne) odgovornosti naj prenaša in izpolnjuje. Prav tako ima razvit tovrsten občutek za sodržavljane;

Fair play (poštena igra, slov.) je državljanska vrlina, po kateri državlján ne sprejema sodržavljane kot potencialne zaveznike ali nasprotnike na poti do uresničenja svojih ciljev, marveč vidi državljane 'nevtrálno' kot enakovredne partnerje, ki si zaslužijo biti enako obravnavani;

pomembno je zavedanje, da posameznik ni »vržen« v politično skupnost, temveč zavedanje, a je vanjo »vraščén«. Dober državlján po republikansko liberalnih merilih ima zato dobro razvit državljanski spomin; brez takšnega spomina bo težko razvil in ohranil občutek za pripadnost prostoru in skupnosti; brez takšnega občutka pripadnosti se bo težko samoidentificiral kot do skupnosti in do ostalih členov skupnosti odgovoren državlján, ki mora prevzeti in opraviti svoj delež družbenih nalog;

odgovoren oz. vrl državlján se aktivno udeležuje političnega življenja. Politično udejstvovanje ni rezervirano zgolj za izbrane oz. zainteresirane, marveč je vsak državlján dolžán nameniti določeno pozornost in prizadevanje v procesu sooblikovanja javnih politik.

4.2 Ustava kot pravno-formalni okvir družbe

4.2.1 Kaj je ustava

Ustava pomeni državotvorni akt in sicer kot dejanje in postava; je zgodovinski dosežek, hkrati pa fiksira neko stanje, ki zgodovinsko učinkuje v preteklost in prihodnost (Komel 2009, 55). Je torej ustanovitveno dejanje 'bitja', ki po Aristotelovi opredelitvi iz politike prebiva v polisú,

kolikor je več od živali in manj ob boga ter ga odlikuje sposobnost skupnega pogovora. (prav tam). Ustava je ustanovitveni dogovor, ki določa kaj je v človeški skupnosti dogovorjeno in kaj se bomo dogovarjali (prav tam). V ustavo niso zapisani predpisi, marveč postavljena načela na podlagi katerih je sploh mogoče določanje in sprejemanje predpisov (prav tam).

Ustava je politični akt predvsem po volji ustavodajalca, ki jo sprejme ter opredeli njena izhodišča in cilje (Kocjančič 1998, 25). Njena politična dimenzija se najbolj jasno kaže v vsebini preambule, ki sestavlja njen uvodni del, pisan v ideološko-političnem jeziku brez členov, ustavodajalec pa navaja, po čigavi volji in v kakšnih družbenih razmerah jo sprejema ter označuje cilje, ki jih namerava doseči (Unk 2006, 4). S političnimi in pravnimi načeli, ki izražajo politično voljo zakonodajalca, se sicer praviloma začenja tudi normativni del ustave, vendar pa so ta pisana v členih, v obliki pravnih norm in imajo pravno naravo (prim. Kocjančič 1998, 26). Unkova dodaja, da lahko imajo izrazito politično naravo tudi druge določbe v normativnem delu ustave, saj določajo ali pa vsaj izražajo ustroj družbe, tako da jo lahko obravnavamo kot utelešenje najvišjega možnega konsenza vseh vplivnih političnih akterjev v določeni družbi v določenem trenutku (2006, 4).

V sociološkem pomenu ima ustava dve razsežnosti, to je ustava kot izraz družbenih odnosov, ki izhaja iz življenja (*life in law*), in ustavo, kot se uresničuje v življenju kot praksi (*law in life*) (Kocjančič 1998, 28). Ustava kot takšna predstavlja v svojem pravno-formalnem izrazu *racionalizacijo* temeljnih družbenih vrednot (Cerar 2009, 62).

Temeljna (ustavna) pravna načela lahko dajejo ustavi pomemben zven in pomembno vlogo (Pavčnik 2009, 72). Osrednja značilnost pravnih načel je, da so »vrednostna merila, ki usmerjajo vsebinsko opredeljevanje pravnih pravil, njihovo razumevanje in način njihovega izvrševanja« (prav tam).

4.2.2 Zakaj preučevati ustavo

Če uporabimo besede Cerarja (2009, 62) je ustava tista, »ki v svojem pravno-formalnem izrazu predstavlja racionalizacijo temeljnih družbenih vrednot«. Z odgovorom na vprašanje – kakšne so temeljne (napisane) vrednote (slovenske) družbe – dobimo tudi (delni) odgovor na vprašanje kakšna je prevladujoča državljska tradicija v Sloveniji (kar je raziskovalno podvprašanje 1). Temeljne vrednote, ki se manifestirajo v slovenski ustavi namreč razkrivajo pravno-formalno izhodišče prevladujočih političnih ideologij oz. prevladujoče državljske tradicije.

4.3 Izobraževalni sistem kot oznanjevalec državljskih vrlin

Ko govorimo o državljskih vrlinah se poraja vprašanje kje in kako naj bi se (mladi) ljudje naučili/priučili tovrstnih vrlin. Priučitve celotne pahljače državljskih kreposti ne moremo zaupati ne trgu, ne družini, ne združenjem civilne družbe; vsaka od teh ustanov nas uči nekaterih pomembnih kreposti, vendar tudi nekaterih naravnosti, ki se lahko izkažejo za slabost, če jo uveljavljamo v domeni politike (Kymlicka 2005, 234). Po mnenju mnogih sodobnih teoretikov je odgovor na vprašanje kje se naučimo državljskih kreposti v izobraževalnem sistemu (prav tam); šole morajo naučiti otroke, kako se lotiti kritičnega razmišljanja in moralne presoje, ki opredeljujeta javno umnost (prav tam). Kljub temu avtorji opozarjajo, da zgolj zanašanje na izobraževalni sistem kot edini činitelj državljskih vrlin napačno mišljenje. Na nobeno posamezno institucijo se ni mogoče zanesti kot na izključno »gojišče državljskih kreposti« in da se državljsani presečne pahljače kreposti naučijo od presečne pahljače institucij (prav tam).

Minimalistična oblika državljske vzgoje se omejuje na posredovanje osnovnih informacij o ustavi, zakonih, političnem sistemu in neposredno vzgaja le nekatere (najpomembnejše) državljske vrline (npr. spoštovanje zakonov, solidarnost v ožjem okolju, udeleževanje volitev) (prav tam). Maksimalistična koncepcija, ki se osredotoča na široke definicije državljanstva, zraven prej navedenega intenzivno razvija tudi kritično in neodvisno mišljenje, vodi o razmislek o skupnem vrednostnem temelju družbe, pravični družbi, optimalni demokraciji, razvija tudi javne vrline (npr. zavzetost za reševanje problemov lastne družbe in sveta, sodelovanje pri iskanju odgovorov na načelna vprašanja) (prav tam).

Zaradi (v javnosti) vse bolj prevladujočega prepričanja, da so evropske družbe v krizi, je minimalistična različica državljske vzgoje v Evropi vse manj sprejemljiva (Justin 2006, 91).

Opomniti velja, da ne gre enačiti državljske vzgoje z domoljubno oz. patriotsko vzgojo. Naloga (sodobne) državljske vzgoje je namreč v veliki meri povezana »s krepitvijo kozmopolitskih vrednot, načel, identifikacij pri mladih«, patriotska oz. domoljubna vzgoja pa naj bi »osvestila mlade o lastnem narodu, nacionalni državi, o domovini« (Klemenčič in Štremfel 2011, 29). V praksi prihajajo pobude o (vsaj) dveh konceptih vzgoje, ki naj bi mladim vcepila državljskih vrlin. Temeljno politično vprašanje glede vzgojnih vsebin se glasi: ali se učiti o državljanovih obveznostih (domovinska vzgoja) ali o državljanovih

pravicah (državljska vzgoja) (Vončina 2001, 2). Formulo kako uravnoteženo balansirati domovinsko in državljsko vzgojo podajata Haček in Kukovičeva (2014, 61): Domovinska vzgoja mladim ne bi smela privzgojiti nekritičnosti in brezpogojne ljubezni do domovine, temveč v njih spodbuditi in sooblikovati občutek odgovornosti za njen demokratični in pluralno odprt ter ekološko uravnotežen razvoj; poleg tega naj bi državljska vzgoja mlade širše seznanjala z državljskimi pravicami, načeli in ustavami odprte demokratične družbe, s temeljnimi pojmi ustavnega reda, političnega in parlamentarnega življenja, delovanja raznih vej oblasti ter z razmerami v Evropi in svetu. Pri tem mora izhajati iz občutka odgovornosti do lastnega življenja in življenja potomcev ter biti vzgojni cilj vsega obveznega šolstva, ki ga financira država (Vodopivec 2006, 40).

5 DRŽAVLJANSKA MORALA SLOVENCEV

5.1 Avtorji o državljski morali Slovencev

Kot ugotavlja Deželan (2013, 102–103) na podlagi podatkov ISSP 2012 (International Social Survey 2012) Slovenci, za razliko od DANCEV, ŠVEDOV ali FRANCOZOV ne jemljejo udeležbe na volitvah kot nekaj kar naj bi nujno krasilo dobrega državljsana, utaja davkov je za Slovence bolj sprejemljiva kot za Američane, Kanadčane, Avstralce ali Britance, ki imajo do utaje davkov najbolj striktno mnenje. Skoraj identično zaostajajo Slovenci za najboljšimi, ko govorimo o spoštovanju zakonov, o nadzoru vlade in njenega delovanja in aktivnosti v družbenih in političnih organizacijah (prav tam). Kar zadeva pripravljenost služenja domovini in njeni vojski in (ne)izbiro potrošnih izdelkov iz etičnih razlogov se uvrščajo Slovence v povprečje raziskave ISSP (prav tam) Slovenci močno izstopajo kot veliki simpatizerji državljske nepokorščine (prav tam). Deželan (2013, 99) ugotavlja, da so državljske vrline Slovencev v primerjalnem pogledu z drugimi državami izredno skromne in da sodi državljska morala Slovencev v sklop tistih držav z najnižjo javno moralo. Hoskin in Mascherini (2009) postavljata Slovenijo na samo dno, kar zadeva aktivnost državljsanstva, pri čemer opazujeta pripravljenost državljsanov za proteste, javno življenje, demokratične vrednote in udeležbo pri predstavniki demokraciji (Hoskins in Mascherini v Deželan 2013, 99).

Tako Deželan (2008, 2013) kot Hoskin in Mascherini (2009), kot tudi Listhaug in Ringdal (2004) umeščajo državljansko moralo Slovencev relativno daleč pod nivo držav z najboljšo državljansko moralo.

Na dolgo in široko razmišlja o morali Slovencev Ihan, ki meddrugim pravi, da »Slovenci nimamo enotne nacionalne morale, kajti zaradi svoje zgodovine in geografije smo sestavljeni iz tisočih majhnih družinskih, vaških, socialnih, starostnih, poklicnih in drugih interesnih skupin, kjer vsaka skupina prakticira svojo specifično moralo« (2012, 18). Ihan poimenuje na Slovenskem prevladujočo moralo z besedno zvezo »*vaška morala*«, katera po avtorjevih besedah »temelji na majhnem mnenjskem vzorcu bližnjih znancev« (2012, 30).

Eden izmed blogerjev na spletnem portalu Siol razkrije svoje razumevanje slovenske morala z naslednjimi besedami:

Prva morala je za nas in naše bližnje. Male kraje, mala podkupovanja, dobiti blago mimo vrste pod posebnimi pogoji, „nafukati „ svoje podjetje za dober stanovanjski kredit, plačati 1 kubik peska-pripeljati pet, zrihtati nepovratna sredstva, urediti službico svojim bližnjim, pretentati davkarijo ali policijo..., vse to spada v arzenal orodij pod rubriko „Znajdi se“. Vsak kmet je od nekdaj vedel, da morajo biti ustrezni pogoji, ki jih ustvarjamo z ljudskim rekom „Kdor maže, ta vozi“. Druga morala je za naše znance, prijatelje, člane našega klana. Tudi tu so kriteriji zelo ohlapni. Vendar znotraj klana pričakujemo poštenje. Ni korektno, če naši prijatelji kradejo drug drugemu, ali če prijatelj ljubimka z mojo ženo. Najstrožja pa je za naše nasprotnike. Te bi že za male prekrške linčali, pobili, odstranili in s tem pridobili nov življenjski prostor za sebe in za naše. (Stric Marč 2013).

5.2 Državljska morala Evropejcev; primerjalna analiza sedmih nacij

Izbira držav za analizo in primerjavo s Slovenijo sledi kulturno-geografskemu ključu StAGN. Vse izbrane države so po izbrani kategorizaciji »čiste« z izjemo Ukrajine, katere najzahodnejši del je deloma umeščen v srednjeevropski kulturno-geografski prostor. Ukrajina je kljub temu edina logična izbira kot predstavnica vzhodnoevropskih držav; ne pozabimo, Ruska federacija je zlasti geografsko gledano, deloma pa tudi kulturno pravzaprav v veliki meri azijska država; podatki za kategorično »čisto« Belorusijo pa so zgolj deloma dostopni oz. zbrani. Španija kot predstavnica JE (boljša opcija od sosednje Italije, ki jo zaznamuje

jasna diskrepanca med severom in jugom – zgolj slednji je »zares« južnoevropski); Nizozemska kot predstavnica ZE (pred otoško Veliko Britanijo, ki v določenih segmentih »beži« proti Ameriki, pred deloma sredozemsko oz. južnoevropsko Francijo in pred vis-à-vis Nizozemske in »umetne tvorbe« Belgije); Švedska kot tipična država skandinavskega modela (glede na podobnost skandinavskih držav bi bila tukaj mogoča zbira katerekoli druge skandinavske države); Bolgarija kot predstavnica JVE ali Balkana (geografsko osrednja balkanska država, neobremenjena z vojnama iz 90. letih 20. stoletja); Nemčija kot tipična in največja država centralne/osrednje Evrope (CE) (gospodarski motor Evrope, kot država med zahodom in vzhodom).

5.2.1 Ekonomsko-fiskalni aspekt državljske morale

Tabela 5.1: Dober državljan se nikoli ne izogiba plačilu davkov

Country/ Sample (ISO 3166)	DE-W- Germany-West	NL-Netherlands	SE-Sweden	SI-Slovenia	BG-Bulgaria	RU-Russia	ES-Spain	Total
Q1b Good citizen: Never try to evade taxes								
Not at all important, 1	3.1	3.5	2.9	3.6	1.1	1.7	1.7	2.4
2	1.7	2.5	2.5	1.5	1.5	1.4	0.9	1.7
3	2.9	4.6	4.7	4.9	1.9	3.4	2.2	3.4
4	7.8	13.8	11.1	9.4	6.4	7.2	6.0	8.7
5	12.8	16.7	13.9	16.9	7.8	12.6	14.2	13.8
6	24.4	25.6	18.9	19.5	18.7	19.6	20.9	21.2
Very important, 7	47.3	33.3	45.9	44.2	62.6	53.9	54.1	48.7
Total	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
N=	861	1,756	1,272	1,044	1,078	1,741	2,379	10,131

Vir: ISSP (2004).

Tabela 5.1 pojasnjuje stališče državljanov sedmih izbranih držav do vprašanja izogibanja davkom. Na sedemstopenjski lestvici pomembnosti neizogibanju plačevanja davkov so najbolj striktni zagovorniki pomena neizogibanja plačevanja davkov Bolgari (JVE), Španci (JE) in Rusi (VE). V državah »južno-vzhodnoevropskega grozda« pripisujejo državljani največji pomen izogibanju plačevanja davkov. Najmanjši pomen neizogibanju davkov pripisujejo Nizozemci (ZE), sledijo jim Slovenci, Švedi (SE) in Nemci (CE). Stališče Slovencev je mogoče umestiti v »srednjeevropsko-skandinavski grozd«, saj je prevladujoče stališče o tej disciplini državljske morale v teh treh državah sila podobno. Nizozemska (ZE) v danem kontekstu izstopa, saj so v primerjavi s stališči državljanov ostalih držav Nizozemci najmanj »strogi« do vprašanja neplačevanja davkov.

Tabela 5.2: Je goljufanje pri plačevanju davkov sprejemljivo

country code	Bulgaria	Germany	Netherlands	Slovenia	Spain	Sweden	Ukraine	Total
do you justify: cheating on tax								
never	64.9	54.5	47.7	63.8	51.5	57.7	52.7	55.1
2	12.4	12.8	11.5	11.5	11.7	13.9	9.0	12.1
3	7.2	11.3	12.2	8.8	9.6	9.6	8.5	10.0
4	2.8	6.1	7.0	3.6	5.8	4.3	5.2	5.3
5	4.3	5.9	8.9	3.6	8.8	6.3	10.0	6.9
6	2.4	2.6	4.3	3.6	4.3	2.2	3.3	3.3
7	1.0	1.9	3.6	1.6	3.0	1.9	3.5	2.4
8	1.2	2.2	2.2	1.3	2.0	2.0	3.2	2.0
9	1.1	0.8	0.7	0.8	0.6	0.6	1.6	0.8
always	2.6	1.8	2.0	1.5	2.6	1.6	3.1	2.1
Total	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
N=	3,450	8,740	4,730	3,364	7,415	4,108	2,521	34,328

Vir: EVS (1981–2008).

Tabela 5.2 pojasnjuje odnos državljanov do davčne poštenosti. Največji pomen davčni poštenosti pripisujejo Bolgari (JVE) in Slovenci, saj jih 64,9% oz. 63,8% trdi, da davčne utaje nikoli niso opravičljive. Najmanj striktni do danega vprašanja so (ponovno) Nizozemci (ZE), le 47,7% jih trdi, da so davčne goljufije neopravičljivi prekrški. Nemci (CE), Švedi (SE), Španci (JE) in Ukrajinci (VE) imajo do vprašanja najbolj »zmerno stališče« v danem kontekstu saj jih od 51 do 58% smatra davčne goljufije kot nikakor sprejemljiva dejanja.

Tabela 5.3: Plačevanje z gotovino z namenom izogniti se plačilu davka je sprejemljivo

country code	Bulgaria	Germany	Netherlands	Slovenia	Spain	Sweden	Ukraine	Total
do you justify: paying cash to avoid taxes								
never	73.0	44.2	19.7	43.4	36.6	26.9	52.0	42.4
2	10.8	12.6	9.8	9.8	9.2	11.0	7.8	10.4
3	5.2	14.4	14.4	10.2	8.2	14.2	7.3	10.9
4	2.1	7.9	10.9	6.8	6.8	9.0	5.3	7.1
5	4.3	9.3	17.4	9.7	15.2	12.7	12.0	11.4
6	1.0	3.3	9.4	6.8	5.8	7.9	4.5	5.3
7	1.0	2.7	7.9	3.5	6.6	6.2	2.6	4.2
8	0.7	2.7	6.1	4.3	5.9	6.3	2.7	4.0
9	0.7	0.9	1.5	1.6	1.6	2.0	1.6	1.4
always	1.2	1.9	2.8	4.0	4.2	3.8	4.1	3.0
Total	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
N=	2,402	3,989	2,530	2,339	2,505	2,110	2,333	18,208

Vir: EVS (2008).

Tabela 5.3 pojasnjuje stališče Slovencev in državljanov iz šestih zgodovinsko-kulturno-geografskih regij do vprašanja plačevanja storitev z gotovino brez računa, z namenom izogitve plačila davka. Najstrožje stališče do tega vprašanja ima Bolgari (JVE), sledijo jim Ukrajinci (VE) 52 % navaja, da tovrstno početje ni nikoli sprejemljivo. Diametralno nasproti stališču »južno-vzhodnoevropskega grozda« je stališče Švedov (SE) in Nizozemcev (ZE); zgolj 22 do 29% jih smatra, da je brezpogojno izogibanje davkom popolnoma napačno početje. Tudi Španci (JE) so zelo liberalni do tega vprašanja, saj jih le slabih 37% meni, da je plačevanje z gotovino in posledično izogibanje plačevanja davkov izrazito nepravilno početje. Nekje v sredini vrednotenjske lestvice je stališče Nemcev (SE) in Slovencev, 41 oz. 43% jih smatra izogibanje plačila davka kot nikakor sprejemljivo početje.

Tabela 5.4: Upravičenost neplačevanja javnega prevoza

country code [with split ups]	Bulgaria	Netherlands	Slovenia	Spain	Sweden	Ukraine	Germany West	Total
do you justify: avoiding fare on public transport								
never	66.1	52.6	60.3	54.3	60.7	39.1	51.2	54.3
2	11.9	12.1	9.6	10.2	10.9	7.9	14.0	11.3
3	5.8	11.3	7.9	10.0	8.2	8.8	13.3	10.0
4	3.0	6.8	4.5	5.1	4.1	6.6	7.2	5.6
5	4.8	8.1	5.2	8.8	5.3	16.5	6.2	7.8
6	2.6	3.6	4.2	3.7	3.3	6.4	2.4	3.6
7	1.4	2.3	2.6	2.8	2.5	4.8	1.8	2.5
8	1.2	1.6	2.2	2.1	2.4	4.0	1.9	2.1
9	0.8	0.5	1.1	0.8	0.8	2.3	0.7	0.9
always	2.3	1.2	2.4	2.3	1.7	3.7	1.3	2.0
Total	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
N=	2,480	4,752	2,365	6,299	3,103	2,597	5,479	27,075

Vir: EVS (1981–2008).

Tabela 5.4 pojasnjuje stališče državljanov do izogibanja plačila javnega prevoza. Ukrajinci (VE) so najbolj tolerantni do vprašanja neplačevanja javnega prevoza, saj jih »le« 39% pod nobenim pogojem ne odobrava tovrstnega početja. Sledijo jim Nizozemci (ZE) in Nemci (CE) kjer 52,6% oz. 51,2% državljanov brezpogojno obsoja izogibanje plačilu javnega prevoza. Najbolj strogo stališče do neplačevanja javnega prevoza zavzemajo Bolgari (JVE), sledijo jim Švedski (SE) in tesno za njimi Slovenci. Več kot 66% Bolgarov nikakor ne opravičuje neplačilu javnega prevoza. Takšno je stališče tudi dobrih 60% Švedov in Slovencev.

5.2.2 Institucionalni aspekt državljske morale

Tabela 5.5: Pomen spoštovanja političnih institucij in zakonov

country code	Bulgaria	Germany	Netherlands	Slovenia	Spain	Sweden	Ukraine	Total
important: to respect [country nationality] political institutions and laws								
very important	46.2	64.8	55.6	75.6	62.7	73.2	52.4	61.2
quite important	43.0	31.5	38.7	18.6	30.8	22.9	37.1	32.2
not important	8.8	3.0	5.0	4.8	4.6	2.9	7.3	5.2
not important at all	2.0	0.6	0.7	1.0	1.8	1.0	3.2	1.4
Total	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
N=	1,459	2,042	1,547	1,358	1,492	1,132	1,470	10,500

Vir: EVS (1981–2008).

Tabela 5.5 pojasnjuje odnos in stališče državljanov do vprašanja spoštovanja političnih državnih institucij in zakonov. Spoštovanje političnih državnih institucij je v naboru držav najpomembnejše za Slovence, kar 75,6% smatra to vrednoto kot zelo pomembno. Slovencem sledijo najprej Švedi nato pa Nemci in Španci. Več kot 73% Švedov goji prepričanje, da je spoštovanje nacionalnih političnih institucij zelo pomembno, skoraj 65% Nemcev in skoraj 63% Špancev. Na Nizozemskem je delež ljudi s tovrstnim prepričanjem 55,6%. Najmanj pomena spoštovanju državnih političnih institucij dajejo Ukrajinci in Bolgari z 52% oz dobrimi 46%.

Tabela 5.6: Kako pomembno je vedno ubogati, upoštevati zakone

Country/ Sample (ISO 3166)	DE-W- Germany-West	NL-Netherlands	SE-Sweden	SI-Slovenia	BG-Bulgaria	RU-Russia	ES-Spain	Total
Q1c Good citizen: Always obey laws								
Not at all important, 1	0.8	1.4	0.9	1.7	0.3	1.4	1.0	1.1
2	1.5	1.0	0.9	0.7	0.4	0.5	0.7	0.8
3	2.3	2.9	3.5	3.1	1.0	1.4	2.1	2.3
4	6.5	8.6	7.6	9.4	3.4	7.0	7.0	7.1
5	13.5	21.1	15.6	16.2	6.8	13.2	12.9	14.4
6	31.6	32.3	26.2	22.9	15.0	19.5	18.8	23.3
Very important, 7	43.9	32.7	45.3	46.1	73.2	57.1	57.6	51.0
Total	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
N=	868	1,776	1,271	1,045	1,104	1,763	2,430	10,257

Vir: ISSP (2004).

Tabela 5.6 pojasnjuje odnos državljanov do doslednega upoštevanja zakonov. Dosledno spoštovanje in izvrševanje zakonov državljanov je zelo pomembno za Bolgare (JVE). Takšno stališče zastopa več kot 73% Bolgarov (JVE). Na drugi strani deli mnenje z Bolgari zgolj slabih 33% Nizozemcev (ZE). Bolgarom sledijo Španci (JE) in Rusi (VE), saj smatra 57% Rusov in Špancev upoštevanje zakonov kot zelo pomembno. Slovenci se uvrščajo skupaj z

Nemci in Švedi uvrščajo v sredino lestvice. Dobrih 46% Slovencev, slabih 44% Nemcev (CE) in dobrih 45% Švedov smatra dosledno spoštovanje zakonov kot zelo pomembno državljansko vrtilino.

5.2.3 Patriotski aspekt državljanske morale

Tabela 5.7: Kako ponosni na svojo nacionalnost so državljani

country code	Bulgaria	Germany	Netherlands	Slovenia	Spain	Sweden	Ukraine	Total
how proud are you to be a ... (country) citizen								
very proud	36.3	22.1	22.8	59.5	49.1	39.7	31.4	36.2
quite proud	37.4	49.3	54.5	32.1	39.1	43.5	37.0	43.2
not very proud	21.6	19.5	16.4	6.7	7.7	14.8	22.3	15.1
not at all proud	4.7	9.0	6.4	1.7	4.2	2.1	9.3	5.6
Total	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
N=	3,370	7,840	4,544	3,268	7,212	3,868	2,548	32,650

Vir: EVS (1981–2008).

Tabela 5.7 pojasnjuje kako ponosni so državljani na svoje državljanstvo/nacionalnost. Slovenci pozitivno izstopajo, saj jih skoraj 60% navaja, da so zelo ponosni na svoje državljanstvo in državo. Slabih 50% Špancev (JE) navaja, da so zelo ponosni na svojo nacionalnost. Negativno izstopajo Nemci in Nizozemci, zgolj nekaj več kot 22% državljanov Nemčije in Nizozemske navaja, da so zelo ponosni na svojo nacionalnost. Bolgari, Švedi in Ukrajinci zasedajo srednja mesta saj jih je 31–40% zelo ponosnih na svojo nacionalnost.

Tabela 5.8: Pripravljenost služenja vojaškega roka/potrebam vojske

Country/ Sample (ISO 3166)	DE-W-Germany-West	NL-Netherlands	SE-Sweden	SI-Slovenia	BG-Bulgaria	RU-Russia	ES-Spain	Total
Q1j Good citizen: Serve in the military								
Not at all important, 1	16.4	25.0	19.2	12.5	6.3	6.0	26.8	17.5
2	11.1	10.5	9.0	6.6	3.5	2.1	10.5	7.8
3	11.2	11.6	8.3	7.3	5.0	3.5	9.8	8.2
4	17.0	16.3	12.8	12.6	12.8	9.8	13.1	13.3
5	16.1	15.6	12.4	15.2	11.4	13.8	15.0	14.3
6	17.0	11.1	16.7	20.9	18.3	17.4	8.4	14.5
Very important, 7	11.1	9.9	21.6	24.9	42.7	47.4	16.4	24.5
Total	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
N=	793	1,646	1,177	1,011	927	1,699	2,270	9,523

Vir: ISSP (2004).

Tabela 5.8 ponazarja pomen pripravljenost državljanov služiti vojsko za potrebo domovine. Najbolj patriotski v vojaškem pomenu besede so Rusi (VE) in Bolgari (JVE). Skoraj 43%

Bolgarov in slabih 48% Rusov smatra vojaško služenje domovini kot zelo pomembno državljansko vrlino. Na drugem vrednotenjskem polu se nahajajo Nemci (SE) in Nizozemci (ZE) pri katerih je manj kot 12% takšnih, ki smatrajo vojaško služenje domovini kot zelo pomembno državljansko vrlino. Dobrih 16% Špancev (JE), 21% Švedov postavlja vojaško služenje domovini v najvišji pomenski rang. Pri Slovencih znaša delež takšnih slabih 25%, kar uvršča Slovence na zmerno srednje mesto glede stališča o vprašanju pomena služenja vojske domovini.

5.2.4 Disciplinski aspekt dojemanja državljanske morale

Tabela 5.9: Odnos državljanov do razbijanja steklenic na javnih površinah

country code	Bulgaria	Germany	Netherlands	Slovenia	Spain	Sweden	Ukraine	Total
do you justify: throwing away litter in public place								
never	77.4	61.5	66.3	72.4	68.5	47.3	67.2	65.2
2	7.5	13.5	12.6	8.1	11.7	14.0	9.2	11.6
3	5.4	11.6	10.4	7.5	8.7	13.5	8.0	9.7
4	1.8	4.8	5.3	2.6	5.2	6.7	5.5	4.6
5	2.3	5.6	3.3	2.2	3.7	9.6	5.9	4.7
6	1.1	1.0	1.2	3.1	1.3	2.5	1.9	1.6
7	0.5	0.6	0.4	1.3	0.5	2.4	0.6	0.8
8	0.5	0.8	0.3	0.9	0.2	1.3	0.7	0.6
9	1.0	0.2	0.1	0.4	0.1	1.1	0.4	0.4
always	2.2	0.4	0.1	1.4	0.2	1.5	0.7	0.8
Total	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
N=	2,007	5,412	2,016	2,019	3,808	2,052	1,176	18,490

Vir: EVS (1981–2008).

Tabela 5.9 pojasnjuje odnos državljanov do odmetavanja/razbijanja steklenic na javnih mestih. Najbolj tolerantni do tovrstnega početja so Švedci (SE) (zgolj) dobrih 47% jih nikakor ne odobrava tovrstnega početja. Najmanj tolerantni do »razbijanja steklenic« so Bolgari (JVE) saj jih kar dobrih 77% nikoli ne odobrava tovrstnega početja. Več kot 72% Slovencev je nestrpnih do tovrstnega javnega obnašanja. Skupek ostalih držav je precej izenačen. Med 61 do 69% Nemcev, Nizozemcev, Špancev in Ukrajincev je negativno nastrojenih proti tovrstnemu vandalskemu obnašanju na javnih mestih.

5.3 Rezultati primerjalne raziskave »državljska morala Evropejcev«: kakšna je državljanska morala Slovencev

Slovenska družba in država se v številnih ozirih poskuša zgledovati in primerjati zlasti z Nemčijo in s skandinavskimi državami. Te države uživajo v Sloveniji in med Slovenci velik

renome, kar se kaže na različne načine, tudi z različnimi primerjavami družbeno-ekonomskih kazalcev. Glede na povedano bi lahko sklepali, da so državljanske vrline Slovencev slabše razvite kot »zahodnjaške«, kljub temu pa bolj razvite od »vzhodnjaških«, »južnih« in »balkanskih«. Vis-à-vis zlasti slednjim se Slovenci radi postavljamo pokroviteljsko in celo vzvišeno, izhajajoč iz samoevalvacijskega vzgiba iz časov Kraljevine Jugoslavije in SFRJ, ko smo sebe dojemali kot »jugoslovansko Švico« ipd.

Tiha »dispozicijska« domneva je bila, da Slovenci s svojimi državljanskimi vrlinami zaostajamo za državljani skandinavskih in zahodneevropskih držav ter Nemčije, po drugi strani pa so slovenske državljanske vrline boljše od držav vzhodne in jugovzhodne, pogojno tudi južne Evrope.

1. Ekonomsko-fiskalni aspekt državljanske morale

Ekonomsko-fiskalni aspekt javne morale nam razkrivajo štiri razpredelnice, ki pojasnjujejo odnos državljanov držav (7) do štirih vprašanj.

Slovenci so relativno tolerantni ko gre za vprašanje *neplačevanja oz. izogibanja davkom*. Vendar v tem segmentu odnosa do državljanskih vrlin uvrščajo ob bok »naprednim« in bogatim zahodnim družbam po katerih se poskušamo zgledovati in jih pogosto navajamo kot primere dobre prakse (zlasti Nemčijo, skandinavske države) in državam kot so Nemčija, Nizozemska in Švedska. Zlasti Nizozemci (ZE) zavzemajo zelo nestrogo stališča v zvezi z izogibanju plačila davkov. Na drugi strani so zlasti Bolgari (JVE), pa tudi Španci (JE) in Rusi (VE) manj prizanesljivi do davčnih utaj. Torej, nacije od katerih Slovenci »bežijo« – »države jugovzhodnega polmeseca« in jih pogosto doživljajo kot manj razvite in nazadnjaške so na področju dojetanja davčnih utaj bolj striktno kot slovenske vzornice. Državljska vrлина Slovencev v danem kontekstu je srednje razvita (S).

Pri vprašanju *goljufanja pri davkih* so Slovenci poleg Bolgarov (JVE) najbolj dosledni. Za skoraj 64% so davčne goljufije popolnoma nesprejemljive. Odstotek istomislečih Nemcev (CE) in Nizozemcev (ZE) je občutno nižji. Tudi Švedi (SE) so do danega vprašanja manj strogi kot Slovenci, prav tako so precej tolerantni do vprašanja Španci (JE) in Ukrajinci (VE). Državljska vrлина Slovencev v danem kontekstu je visoko razvita (V).

Pri vprašanju *plačevanja storitev z gotovino z namenom izogibanja plačitve davka* se Slovenci poleg Nemcev (CE) uvrščajo v sredino danega nabora držav. Najbolj kritični do tovrstnega neplačevanja davkov so (presenetljivo) Bolgari (JVE), sledijo jim Ukrajinci (VE) in Italijani (JE) – ponovno države »jugovzhodnega polmeseča Evrope«. Nizozemci (ZE) in Švedski (SE) so do danega vprašanja daleč najbolj prizanesljivi. Državljska vrlina Slovencev v danem kontekstu je srednje razvita (S).

Pri vprašanju *(ne)plačevanja javnega prevoza* so najbolj ostri kritiki neplačevanja Bolgari (JVE), sledijo jim Švedski (SE) in Slovenci. Izrazito najbolj tolerirajo neplačevanje javnega prevoza Ukrajinci (VE). Nizozemci (ZE), Španci (JE) in Nemci (CE) so pri danem vprašanju srednje zahtevni. Državljska vrlina Slovencev v danem kontekstu je visoko razvita (V).

Slovenci se v *ekonomsko-fiskalnem aspektu* državljske morale dvakrat uvrstijo med države z najvišjo izraženo stopnjo državljskih vrlin, dvakrat pa v sredino sedemčlanske lestvice.

2. Institucionalni aspekt državljske morale

Pri vprašanju *pomena spoštovanja državnih institucij in zakonov* se Slovenci uvrščajo v sam vrh. V danem naboru držav so prav Slovenci tisti, ki smatrajo, da je spoštovanje državnih institucij in zakonov zelo pomembna državljska vrlina. Slovincem sledijo Švedski (SE), njim pa Nemci (CE), Španci (JE) in Nizozemci (ZE). Na dnu lestvice se nahajajo Bolgari (JVE) in Ukrajinci (VE). Državljska vrlina Slovencev v danem kontekstu je visoko razvita (V).

Pri vprašanju *doslednega spoštovanja državnih zakonov* so najbolj striktni Bolgari (JVE). Bolgarom sledijo Rusi (VE) in Španci (JE) – »države jugovzhodnega polmeseča«. Slovenci se uvrščajo skupaj z Nemci in Švedski uvrščajo v sredino lestvice in tvorijo »srednjeevropko-nordijski grozd držav«. Najmanjši pomen striktnemu upoštevanju zakonov pripisujejo Nizozemci (ZE). Državljska vrlina Slovencev v danem kontekstu je srednje razvita (S).

3. Patriotski aspekt državljske morale

Pri vprašanju *kako ponosni so državljani na svojo nacionalnost* se uvrščajo Slovenci v sam vrh. Slovenci so daleč najbolj ponosni državljani svoje države, sledijo jim Španci (JE). Precej nižji odstotek ponosnih državljanov je v Bolgariji (JVE), na Švedskem (SE) in v Ukrajini

(VE), zelo nizek pa na Nizozemskem (ZE) in v Nemčiji (CE). Državljska vrlina Slovencev v danem kontekstu je visoko razvita (V).

Kar zadeva vprašanje *pripravljenosti vojaškega služenja domovini* se najvišje uvrščajo Bolgari (JVE) in Rusi (VE). Pravo nasprtoje predstavljajo Nizozemci (ZE) in Nemci, saj po njihovem dojemanju pripravljenost služenja vojske ni pomembna državljanska vrlina. Slovcem je dana vrlina pomembnejša kot Špancem in Švedom in manj pomembna kot »vzhodnemu bloku«. Državljska vrlina Slovencev v danem kontekstu je srednje razvita (S).

4. Obnašanje v javnosti kot tretji aspekt dojemanja državljanske morale

Pri vprašanju *odmetavanja/razbijanja steklenic na javnih površinah* so poleg Bolgarov prav Slovenci izrazito nestrpni do tovrstne oblike vandalizma. Najbolj tolerantni do tovrstnega početja so Švedi, ostale nacije se uvrščajo v sredino vrednotenjske lestvice. Državljska vrlina Slovencev v danem kontekstu je visoko razvita (V).

Tabela 5.10: Stopnja državljanske vrline po posameznih državah glede na vrlino (glej tabele T5.1-T5.9); V=visoka razvitost državljanske vrline, S=srednja, N=nizka.

	T1	T2	T3	T4	T5	T6	T7	T8	T9
Slo	S	V	S	V	V	S	V	S	V
Špa	V	S	N	S	V	S	S	N	V
Niz	N	N	N	S	S	N	N	N	V
Šve	S	S	N	V	V	S	S	N	S
Nem	S	S	S	S	V	S	N	N	S
Ukr/Rus	V	S	V	N	S	S	N	V	V
Bol	V	V	V	V	N	V	N	V	V

Tabela 5.11: Seštevki državljanskih vrline po kakovosti (V=visoka, S=srednja, N=nizka)

	V (visoka)	S (srednja)	N (nizka)
Slo	5	4	/
Špa	3	4	2

Niz	1	2	6
Šve	2	5	2
Nem	1	6	2
Ukr/Rus	4	3	2
Bol	7	/	2

Slovenci se v skupini sedmih primerjanih držav/nacij v odnosu do vprašanj državljanske morale oz. posamezne državljanske vrline uvščajo na zelo visoko mesto. V kolikor primerjamo zgolj prvi stolpec (V) v tabeli 11 ugotovimo, da so Slovenci na drugem mestu, saj se v petih od devetih (5/9) področij državljanskih vrlin uvrščajo med države z primerjalno visokim (V) nivojem državljanskih vrlin. V tem segmentu so boljši le Bolgari (JVE), ti so kar sedemkrat (7/9) uvrščeni med države z visokim nivojem državljanskih vrlin. Štirikrat (4/9) je visok nivo državljanskih vrlin zaznan pri Ukrajincih/Rusih (VE), trikrat (3/9) pri Špancih (JE), le dvakrat (2/9) pri Švedih (SE) in le po enkrat (1/9) pri Nemcih (CE) in Nizozemcih (ZE).

V kolikor upoštevamo, da se Bolgari, ki sicer prednjačijo kot »prvaki državljanske morale«, dvakrat uvrstijo v sklop držav z manj razvitimi državljanskimi vrlinami, se uvrščajo Slovenci na najvišje mesto s petkratno (5/9) uvrstitvijo v sklop držav z visoko (V) državljansko moralno in štirikratno (4/9) uvrstitvijo v sklop držav s srednjo (S) državljansko moralno in ničkrat v sklop držav z slabo razvitimi državljanskimi vrlinami.

Rezultati primerjalne analize so presenteljivi in pravzaprav v veliki meri postavljeni na glavo vis-à-vis pričakovanjem. Slovenci se sklicujoč na podatke EVS (European Value Survey) in ISSP (International Social Survey Programme) uvrščajo med nacije, kjer državljani v zares veliki meri spoštujejo državljanske vrline in se samodeklarirajo kot, iz perspektive državljanske morale, zelo zreli in odgovorni državljani. Četudi so rezultati presenetljivi ostaja resnična predraziskovalna predpostavka, da se Slovenci ne nahajajo v isti skupini z »naprednimi« državami zahodne, centralne in severne Evrope. Še več, sicer zelo dobro uvrstitev, si v pretežni delimo z »nezaželjenimi oz. neatraktivnimi« državami jugovzhodne (JVE) in vzhodne (VE) Evrope. Države in družbe, na katere se slovenska politika, deloma tudi stroka, zlasti pa poljudni krogi ljudi radi navezujejo oz. jih navajajo kot primere dobre prakse

se v dani analizi izkažejo zelo slabo. Sklicujoč na izsledke analize bi se morale prav države kova Nizozemska (ZE), Nemčija (CE) in Švedska (SE) zgledeovati po Sloveniji in ne obratno.

5.3.1 Državljska morala Slovencev skozi prizmo kontinuuma liberalna vs republikansko-komunitarna tradicija

Rezultate analize državljskih vrlin je mogoče tolmačiti skozi prizmo kontinuuma liberalna vs republikanska državljska tradicija.

Rezultati analiz prvih treh (od štirih) t.i. *ekonomsko-fiskalnih* državljskih vrlin (T1 – dober državljan se nikoli ne izogiba plačilu davkov; T2 – je goljufanje pri plačevanju davkov sprejemljivo; T3 – plačevanje z gotovino z namenom izogniti se plačilu davka), ki so vsebinsko navezani na omejevanje finančne samostojnosti državljana, so sledeči – velja poudariti, da dosegajo primerjalno gledano slabe rezultate zlasti države ZE in SE ter tudi CE. Skratka, gre za 'stare liberalne demokracije', kjer je finančna svoboda posameznika več kot očitno zelo cenjena. Dobre rezultate dosegajo države JVE, VE in tudi Slovenija – skratka države, ki jih povezuje socialistično/komunistična preteklost kjer osrednja družbena vrednota ni bil *posameznik* in njegova svoboda, marveč *družba* in njeno blagostanje.

Rezultati analize dveh (od dveh) t.i. *institucionalnih* državljskih vrlin (T5 – pomen spoštovanja političnih institucij in zakonov; T6 – kako pomembno je vedno ubogati, upoštevati zakone) niso značilno podobni, glede na (ne)komunistično preteklost preučevanih držav. Državljeni VE in JVE predstavljajo različna stališča pri različnih vprašanjih in s tem zelo različna stališča do vprašanj t.i. *institucionalnih* državljskih vrlin. Državljeni držav ZE, SE in CE imajo do danih vprašanj zmerna stališča. Še najbolj striktna delujejo stališča Slovencev, ki do obeh vprašanj zavzemajo precej načelno državljsko držo.

Analiza '*patriotskega aspekta*' državljske morale – pripravljenosti vojaškega služenja domovini (T8 – pripravljenost služenja vojaškega roka/vojaškim potrebam) razkriva podobne mišljenjske vzorce starih liberalnih demokracij na eni in novih demokracij na drugi strani; za prve je služenje domovine postranskega pomena, za druge (VE, JVE, Slovenija) pa markantnega. Diskrepanca med starimi liberalnimi in (nekdanjimi) republikansko-komunitarnimi je očitna.

Analiza 'odnosa do razbijanja steklenic na javnih površinah' – T9 ponovno razkriva podobne mišljenjske vzorce državljanov starih liberalnih demokracij na eni in novih demokracij na

drugi strani; najbolj liberalen je pogled SE. Na drugi strani so najbolj nastrojeni proti tovrstnemu obnašanju v JVE in v Sloveniji.

Uporaba kontinuuma liberalna vs republikansko/komunitarna državljanska tradicija dobro tolmači dobljene rezultate. Šest (T1, T2, T3, T6, T8, T9)⁷ od skupno devetih ali dve tretjini (2/3) vprašanj o državljanskih vrlinah se namreč pravilno porazdeli glede na to ali gre za stare liberalne demokracije (ZE, SE, CE) ali za nove demokracije z socialistično/komunistično preteklostjo (VE, JVE, Slovenija)⁸. V eni tretjini primerov (T4, T5, T7) je dobljene rezultate nemogoče zakrožiti oz. povezati na tovrsten način. Državljeni 'starih liberalnih demokracij' zastopajo bistveno bolj liberalna stališča kot državljani 'mladih demokracij' – tudi Slovenije v zvezi z vprašanji o njihovih državljanskih vrlinah in posledično o njihovi državljanski morali.

6 ANALIZA SLOVENSКИH USTAV

6.1 Ustava socialistične Republike Slovenije (SRS)

Prvo slovensko ustavo je sprejela ustavodajna skupščina januarja 1947. Po ustavi Slovenije kot ene izmed federalnih enot tedanje jugoslovanske federacije je ta imela vse elemente lastne državnosti (ustavo, ljudsko skupščino kot predstavniško telo, prezidij kot organ s funkcijo šefa države, vlado itd.) ter so ji pripadale vse pravice in dolžnosti razen tistih prenesenih na federacijo (Unk 1996, 13).

Leta 1963 je zvezna skupščina FLRJ sprejela novo ustavo, na njeni podlagi je republiška skupščina Slovenije sprejela njeno novo ustavo. Glavne značilnosti nove ustavne ureditve so bile izrazita ideologizacija (odmiranje države, osvoboditev dela, svobodno združeno delo), institucionalne spremembe v škodo republik (občina postane politični temelj enotnega družbenopolitičnega sistema, spremembe v sestavi in delovanju zvezne skupščine itn.) in ustavno priznanje politične prevlade ZK v družbenem življenju (v temeljnih načelih) (Kocijančič 1998, 63).

Leta 1974 je prišlo do novih ustavnih sprememb v Jugoslaviji, zvezna skupščina je sprejela novo ustavo Jugoslavije, ki je bila še izraziteje ideologizirana. Ustava iz leta 1974 se je še

⁷ To še posebej velja, če ignoriramo JE (države južne Evrope).

⁸ Ugotovitev primerjalne analize skozi perspektivo liberalno-republikansko/komunitarno indicira, da bi bila povsem zadostna delitev Evrope na dve ali tri enote: 1. Zahodna Evropa – stare liberalne demokracije; 2. nekdanji komunistični blok – mlade demokracije in morebiti 3. Južna Evropa – države evropskega Mediterana.

izraziteje oprla na marksistično ideologijo; najprej je izčrpno opredelila družbenoekonomsko ureditev (»ekonomska baza«), nato temelje družbenopolitičnega sistema (»vrhnja pravna in politična nadstavba«), šele zatem je uredila svoboščine, pravice in dolžnosti človeka in občana (Unk 2006, 14).

Ustava SRS oz. SFRJ je bila zasnovana tudi kot temeljna listina samoupravljanja (Pavčnik 2009, 68). Ustava ni urejala le temeljev državne ureditve, ampak je podrobno utemeljevala položaj in vlogo delovnega človeka in občana v ožjih in širših samoupravnih skupnostih (prav tam) Podrobno normiranje je prežemalo tudi klasično tvarino ustave, zlasti tisti del, ki se je nanašal na državno organizacijo; izrazit odstop od klasične tvarine ustave so pomenile programske norme in programska temeljna načela o viziji političnega sistema socialističnega samoupravljanja (prav tam).

Ustava SR Slovenije poudarja, da so svoboščine, pravice in dolžnosti človeka in občana »neločljiv del in izraz socialističnih samoupravnih demokratičnih odnosov, v katerih se človek osvobaja vsakršnega izkoriščanja in samovolje ter s svojim delom ustvarja možnosti za vsestranski razvoj in svobodno izražanje ter varstvo svoje osebnosti in za spoštovanje človekovega dostojanstva« (Kristan 1980, 8).

Po besedah Mencingerja (2009, 97) sta bili ideji družbene lastnine in samoupravljanja velika dosežka, ki so ju deloma razvrednotili drugi jugoslovanski problemi; če druga ne, sta omogočili decentralizirano upravljanje v družbi, to pa je bila velika prednost, ki jo je Slovenija imela ob prehodu v kapitalizem.

6.2.1 Razmerje med pravicami in dolžnostmi v USRS

Ustavo SR Slovenije sestavlja 440 členov. Pregled zgolj prvi 174 členov⁹ nam transparentno razkrije veliko razliko v pojmovanju pravic in dolžnosti. Samo v prvih 174 členih beseda pravice državljanov oz. delavcev in delovnega ljudstva uporabljena v devetinštiridesetih členih (49).

Dolžnosti državljanov oz. delavcev in delovnega ljudstva, kot svoje državljanke pogosto naslavlja USRS so eksplicitno omenjene v štiriintridesetih (34) členih od prvih 174 členov.

⁹ Ker je namen naloge dobiti vpogled v 'duh' ustav, zadošča temeljitejši pregled zgolj prvih 174 členov ustave SRS – toliko je vseh členov v Ustavi RS.

V veliki načini primerov dodeljuje isti člen ustave SRS tako pravice kot dolžnosti ali odgovornosti svojim državljanom.

6.2 Ustava Republike Slovenije

Slovenska ustava (URS) odraža pestro politično/ekonomsko/socialno/finančno/kulturno zgodovino slovenskega naroda.

6.2.1 Geneza nastanka ustave neodvisne in samostojne Republike Slovenije

Nastajanje URS ima svoje korenine v drugi polovici 80. let 20. stoletja. Bistveni pečat v procesu nastajanja nove slovenske ustave so pustile t.i. *pisateljske teze*. Več v nadaljevanju.

Vsebinski poudarki javne tribune Društva slovenskih pisateljev o ustavnih spremembah (marec 1987)

ZKS o ustavnih spremembah (glej Ribičič 1987, 4–17, 51–54):

Predsedstvo SFRJ ne izhaja iz težnje zožiti pristojnosti, zmanjšati odgovornost ali podrediti vlogo republike federaciji, pač pa izhaja iz slabosti, deformacij, enostranskosti pri uresničevanju ustavnega koncepta političnega sistema v celoti in odnosov v federaciji posebej, pri čemer moramo tudi v Sloveniji pokazati toliko smisla za samokritiko, da priznamo, da je stopnja samostojnosti, ekonomske in druge samoupravnosti in suverenosti republik večja, kot pa so njihova prizadevanja za uveljavljanje ustavnega načela o enotnem jugoslovanskem trgu, odgovornosti za skupni razvoj in delovanje federacije (Ribičič 1987, 11–12). Menim, da velja podpreti cilje, ki jih našteva predsedstvo SFRJ v uvodnem delu svojega predloga; tako zasluži vso podporo zavzemanje predsedstva za odločnejše uveljavljanje ekonomskih zakonitosti, krepitev odgovornosti za upravljanje z družbenimi sredstvi, spodbujanje osebnega dela, uporabo sredstev občanov v produktivne namene itd. (prav tam). Ribičič v svojem referatu primerja različnost vsebinskosti teženj prihajajočih iz SR Slovenije in SR Srbije (1987, 15): večina pripomb iz SR Slovenije je usmerjenih v zoževanje in restriktivno tolmačenje predloga predsedstva SFRJ, je v SR Srbiji to ravno nasprotno /.../.

Razmišljanja slovenskih pisateljev (DSP) in drugih predstavnikov civilne družbe o nujnosti korenitih ustavnih sprememb (glej Jambrek 1987, 18–21; Krivic 1987, 22–28; Bučar 1987, 29–34); Apih 1987, 35–39; Peršak 1987, 40–44; Rupel 1987, 45–50);

P. Jambrek (1987, 18–21) opaža, da trenutna politična klima v Sloveniji ni ugodna za razvoj samoupravnih in federalnih odnosov. Svojčas so ugotavljali (komunisti op.), da je izvor naših ekonomskih in vsakršnih težav v tem, da se ustava ne izvaja, da se temeljni normativni akti ne izvajajo v praksi (Jambrek 1987, 20). Temeljna ugotovitev in argument za spremembo ustave je, da slednja kot normativni akt ne ustreza oz. zavira razvoj družbenopolitičnih odnosov in da je kriza v kateri smo, pravzaprav posledica normativnih nedorečenosti oz. sedanjega normativnega stanja, ne pa tega, da se norma ne izvaja (prav tam). V prvem primeru je ustavo treba spremeniti, ker se ne izvaja, ker praksa odstopa od ustave; v drugem primeru pa zato, ker praksa odstopa od ustave, ustave ni treba spremeniti – imam občutek, da me ima v tem primeru nekdo za norca (prav tam).

M. Krivic (1987, 22–28) v tedanjem obstoječem sistemu pogreša, da bi pomembne družbene odločitve sprejemali vsi ljudje, ne le forumsko izolirane politične elite in da morajo ljudje sprejemati odločitve na podlagi korektno in enakopravno prikazanih alternativ oz. variantnih predlogov, ne pa na podlagi vsiljevanja, kot je bilo temu pri vseh dosedanjih ustavnih spremembah (Krivic 1987, 23).

F. Bučar (1987, 29–34) označi predlagane spremembe ustave SFRJ s strani ZKJ za nedvoumne spremembe v smeri centralizacije, kajti predlog predvideva v sicer zelo previdnem slogu in po ovinkih, v posebej zamegljenem jeziku, tako da človek težko ugotovi za kaj dejansko gre, pa z nekoliko večjim naporom vseeno lahko čisto jasno ugotovimo, da gre za zoževanje soglasja kot instrumenta za usklajevanje mnenj članic SFRJ (Bučar 1987, 30). Konceptija centraliziranja države gre po Bučarjevem mnenju v popolnoma napačno stran od potrebne: da opredelimo center sistema v pretežni meri kot mesto, kjer se dejanski interesi članic sistema v neposredni dinamiki interesnega porajanja in oblikovanja usklajujejo in s tem postajajo odraz volje sistema, ki jo članice brez prisile od zgoraj, tudi v svojem lastnem interesu izvajajo (Bučar 1987, 31). Kot sila problematično izpostavlja Bučar načelo majorizacije: »lahko mi očitata nacionalizem ali karkoli, a za usodo Slovencev kot naroda zaskrbljen in prizadet, kajti ob načelu majorizacije Slovenci nimamo prav lepe prihodnosti – soglasje je dejansko konstitutivni element skupnosti« (prav tam). Kardeljev koncept

konfederalizma, kot je urejen v sedanjosti, je dejansko ustrezno izhodišče za to skupnost (Bučar 1987, 32).

Bučar poda razmišljanje o dosedanjih in o novih tržnih in ekonomskih odnosih. Uveljavitev enotnega jugoslovanskega trga in večji vpliv tržnih zakonitosti ne moreta biti rezultat večje administrativne centralizacije, ampak ravno nasprotno; enoten jugoslovanski trg je mogoče ustvariti samo z večjo tržno svobodo, s samostojnostjo tržnih subjektov, ki bodo medsebojne odnose urejali na temelju podjetniških interesov (1987, 32). Za krepitev enotnosti jugoslovanskega trga je potrebna maksimalna decentralizacija in svoboda gospodarskih subjektov, ne pa centralno urejanje (prav tam). Bučar nadalje pojasnjuje (prav tam): »če se sedaj predlaga, da se prenese v center sistema odločanje o notranjih odnosih v sistemu, pomeni da v centru sistema določamo način gospodarjenja, ki logično voliva na rezultate gospodarjenja, posledice pa naj prevzame republika – to je logično protislovno«.

Bučar svoje razmišljanje o komunističnih predlogih ustavnih sprememb zaključi (1987, 34): »Podani predlogi ne morejo biti osnova za razpravo, ker merijo natanko v tisto smer, v katero se država ne bi smela razvijati; nasprotno, potrebno je, da bi se ta država spreminjala v skupnost narodov, ki prek nje urejajo svoje lastne, vsem skupne interese. Jugoslavija je mogoča kot skupni imenovalec takega skupnega interesa. /.../ Ekonomska ureditev, bo povezala postulate socializma – ki pa jih je treba šele na novo opredeliti z naravnimi zakonitostmi blagovne proizvodnje. Padeč na tem izpitu je padeč socializma kot ideje«.

Slovenski pisatelji (Menart 1987, 55–63) so kot problematizirali poskuse oblikovanje t.i. skupnih kulturnih jeder in poskuse podrejanja slovenskega jezika in kulture centru oz. srbo-hrvaškemu jeziku in prevladujoči »srbo-hrvaški« kulturi in (literarnim) delom iz omenjenega kulturno-geografskega prostora. Glej tudi Peršak 1987,40–44; Pahor 1987, 64–66; Taufer 1987, 67–72; Grabnar 1987, 73–76; A. Novak 1987, 77–80, Rotar 1987, 81–84; Torkar 1987, 92–93.

6.2.2 Pisateljska ustava oz. teze¹⁰

V redko kateri državi so pisatelji igrali tako pomembno vlogo pri ustvarjanju suverene države kot v Sloveniji; pisatelji so v okviru Društva slovenskih pisateljev (PEN) leta 1988 pripravili

¹⁰ Pisateljska ustava (PU) velja za izdelek najvišjega pomena pri nastajanju Ustave Republike Slovenije.

teze za t.i. pisateljsko ustavo (Kavčič 2009, 11). Teze so predstavljale povzetek in dograditev idej iz leto dni prej objavljenega nacionalnega programa (Cerar 1992, 9).

Pisateljska ustava je bilo prvo slovensko moderno ustavno besedilo, ki je izhajalo iz človekovega dostojanstva in temeljnega ustavnega načela delitve oblasti; izhajala je iz klasičnih načel demokratične države, pravic človeka in državljana in zajemala socialnoekonomske pravice in razmerja ter ureditev države (Kavčič 2009, 11). Gonilni sili pri nastajanju nove slovenske ustave sta bili redakcijska skupina Slovenskega sociološkega društva in Društvo slovenskih pisateljev. Pri pisanju pisateljske ustave so avtorji, v želji po izogitvi očitkom rušenja sistema v imenu idej nekritično prevzetih od političnega Zahoda, nekoliko taktično (a ne neiskreno) poudarili navezavo na zgodovinsko izročilo OF, pri čemer so izbirali in izpostavljali zlasti tiste točke programa OF, ki so korespondirale zavzemanje za človekove pravice, svoboščine, opozarjale na potrebo, da se slovenski narod spremeni kot aktivni subjekt itd. (Peršak 2009, 15).

V 67. številki Nove revije (iz novembra 1987) Tine Hribar med drugim zapiše (2009, 23):

Medtem ko so v zveznih ustavnih spremembah povsem jasne težnje po omejevanju samostojnosti slovenskega naroda in njegove nacionalne suverenosti, v slovenskih ustavnih spremembah zastoj iščemo predloge o prehodu, ki nam edini lahko omogoči enakopravno vključitev v evropsko skupnost narodov 3. tisočletja. Ta bi bil seveda prehod od monopartijske nadoblasti k legitimni oblasti, pravni državi in civilni družbi.

Do pisanja nove tj. prve slovenske ustave, izključnostno Ustave Republike Slovenije je zares prišlo po sestanku skupne delovne grupe za ustavni razvoj Slovenskega sociološkega društva in društva slovenskih pisateljev (DSP) 22. marca 1988.

Vsem predlogom za ustavne spremembe in novo ustavo iz leta 1988 je bilo skupno to, da so se zavzemali za povsem novo, moderno, krajšo in razumljivo ustavo (Jambrek 1992, 267). Tudi Ciril Ribičič, takratni zagovornik amandmirane ustave SR Slovenije in ne povsem nove ustave tip Tez o tezah zapiše (1988, 54): Teze so enostavnejše, bolj prepričljive, krajše, razumljivejše, kot to velja za obstoječe ustave in ponujena ustavna dopolnila. Za politično in pravno konstituiranje slovenske državnosti in demokracije je bil torej ob pretežno ali vsaj izhodiščno *iracionalnem vrednostnem* momentu, ki so ga posebljani slovenski kulturniki, odločilen tudi *racionalni vrednotni* moment, ki se je predvsem s pomočjo pravnikov,

sociologov in drugih družboslovcev izrazil v bolj ali manj *pravno* izdelanih formulacijah Tez za Ustavo Republike Slovenije (Cerar 2009, 60).

Pisateljska ustava je v osnovi pomenila *idejo (zamisel) o vzpostavitvi novega sistema ustavnih vrednot* (in posledično njenih izpeljav v obliki posameznih ustavnih institucij) (Cerar 2009, 59). Kot takšna je imela pisateljska ustava večplasten pomen (glej Cerar 2009, 59–66):

- a) na *politični* in *pravni* ravni je pomenila težnjo po bistveni spremembi obstoječega real-socialističnega (komunističnega) sistema;
- b) na *kolektivni emocionalni* ravni je bila dejanje poguma in upornosti njenih avtorjev in podpornikov ter izraz hrepenenja po emancipaciji naroda in posameznika;
- c) na *duhovni* ravni je pomenila (zavestno ali nezavedno) težnjo po večji svobodi človeškega duha.

Eno temeljnih prevrednotenj, katerega je zastavila pisateljska ustava, je bilo prevrednotenje dojetja same ustave; za razliko od (do) takratnega razumevanja ustave v SFR Jugoslaviji in SR Sloveniji, ko je prevladovalo predvsem *družbenoekonomsko pojmovanje ustave* oziroma *pojmovanje ustave kot temeljne družbene listine* z mnogo programskimi normami in ideološkimi prvinami, je pisateljska ustava začela uveljavljati moderni pogled na ustavo, v katerem je ustava temeljni oziroma vrhovni pravni in politični akt, ki na eni strani opredeljuje demokratično strukturirano oblast, na drugi strani pa z zagotavljanjem človekovih pravic in svoboščin varuje različne vidike svobode in varnosti posameznikov (Cerar 2009, 64).

6.2.3 Kaj novega ponujajo Teze

Teze so prispevek nemarksističnega dela slovenskega intelekta. Pisci Tez so bili slovenski (pomladni) pisatelji ter član slovenskega sociološkega društva. V primerjavi z ustavo SRS in SFRJ ponujajo Teze zlasti veliko sprememb, ne pa nujno tudi novitet. Za razliko od dotedanjih komunističnih ustav, ki za svoj vir navdiha uporabljajo marksistična dela in kot urejajo družbene odnose po marksističnem kopitu, se avtorji Tez nedvoumno umikajo od marksistične retorike in ponujajo liberalno, meščansko retoriko z vplivi nekaterih ostalih doktrin.

Tone Peršak (1988, 11) pojasnjuje nastanek in idejo nastanka tez: »Društvo (slovenskih pisateljev) o predlaganih (ustavnih) spremembah ni razmišljalo parcialno, torej politično v ožjem pomenu besede, se pravi, da ni tako intenzivno razglabljal o posameznih formulacijah, o posameznih amandmajih, temveč je skušalo identificirati generalno linijo inicialnega predloga in kasnejših posamičnih predlogov, razdeljenih v osnutku amandmajev«. Peršak navaja (1988, 13), da so Teze nastale po eni strani na podlagi spoznanj o pomanjkljivosti veljavne slovenske in zvezne ustave, po drugi strani na podlagi analize zgodovinskih dokumentov, kot je v prvi vrsti program OF slovenskega naroda in po tretji strani na podlagi siceršnjih, seveda humanističnih etično in nacionalno opredeljenih izhodišč. Teze v pretežni meri izhajajo iz Programa OF, ki mu teze niso nasprotne in ga tudi ne preklicujejo – prej bi rekel da ga kličejo v življenje (Peršak 1988, 16).

Hribar (2009, 23) poimenuje slovensko ustavo kot plod moderne civilne družbe in kot ustavo, ki vsebuje elemente postmoderne politične strukture. (Levičarski oz. marksistični oz. samoupravni) kritiki, denimo Tone Jerovšek, so nastajajočo slovenske ustave so jo označevali kot buržoazno ustavo 19. stoletja ter so ji pripisovali nacionalistično retoriko (Hribar 2009, 25). *Pravna država* kot takšna sicer v pisateljski ustavi še ni izrecno zapisana kot temeljno načelo pravne ureditve, vendar pa številne teze pisateljske ustave nedvomno izražajo pravno državo, tj. koncept, ki se je v okviru takratnega jugoslovanskega režima slabšalno in kritično pripisoval meščanski ustavnosti in pravu ter je bil zato s pozicij (izkrivljenega) teoretičnega marksizma in realsocializma vseskozi zavračan (Cerar 2009, 62). Moderna ustava, kot je denimo pisateljska ustava ne totalizira oblike državne oblasti, ampak to oblast vzpostavlja kot pravno formo, ki jo nato nosilci oblast vsebinsko napolnjujejo (Pavčnik 2009, 76). Pravna forma omogoča pravno igro, ki temelji na načelu delitve oblasti (skupaj s sistemom zavor in ravnovesij) (prav tam).

Pisateljska ustava je bila po svoji vsebini *radikalna novost*, saj je terjala celovit in oster prelom z dotedanjim političnim sistemom; zahtevala je *bistvene spremembe* na političnem, pravnem, etičnem in drugih temeljnih področjih, ki se odražajo preko ustavnih norm (Cerar 2009, 60). Na vrednostni prelom posebej opozarja povzetek načel pisateljske ustave, med katerimi so izrecno izpostavljena naslednja: a) politični pluralizem; b) družbeni odnosi postindustrijske oz. postmoderne družbe, ki temeljijo na spoštovanju individualne in narodne osebe, na varovanju okolja, racionalni tehnologiji in samoupravljanju oz. samoorganizaciji; c) kultiviranje in intelektualizacija dela; d) nacionalna suverenost in enakopravnost ter e) ločitev

zakonodajne, sodne in izvršne oblasti (Cerar 2009, 60). PU ima nekatere rešitve, ki so boljše zasnovane kot v veljavni URS (Pavčnik 2009, 76).

Ustavna preambula pisateljske ustave oz. tez vsebuje vse tri glavne cilje Nove revije: na prvem mestu sta svetost življenja in človekovo dostojanstvo kot predpostavki *prostosti duha*, na drugem mestu so človekove pravice in državljanske svoboščine kot predpostavka *demokracije* in šele na tretjem mestu so temeljne pravice vsakega naroda do samoodločbe kot predpostavka vzpostavitve *nacionalne suverenosti* (Hribar, 2009, 26). Iz preambule je izpadla začetna opredelitev o svetosti življenja in človekovem dostojanstvu, opuščen je bil tudi *telos*, da »ob spoštovanju dediščine slovenskega naroda zagotovimo kulturni, ekonomski, politični in socialni razvoj Slovenije (Pavčnik 2009, 70).

Vsaj tretjina Tez dovolj natančno opredeljuje temeljne človekove pravice in svoboščine; vsaj četrtina Tez vsebuje določila o socialnih in ekonomskih pravicah ter o ustreznih razmerjih (Jambrek 1988, 5). V samem ustavno-pravnem tekstu ni nikjer najti samega izraza »socializem«; v Teze smo namreč sprejeli in zapisali le vse tisto, kar je nesporna pridobitev sodobne evropske in svetovne civilizacije na področju politične demokracije, socialno-ekonomskih pravic in modelov državne ureditve, pri čemer smo se dosledno izogibali uporabi izrazov z močnim ideološkim nabojem (prav tam). Po drugi strani nismo hoteli dati ustavnega položaja in ustreznih pravnih prednosti nobenemu konkretnemu idejnemu, političnemu ali kakršnemukoli drugemu prepričanju in obliki organiziranosti (Jambrek 1988, 6). Drugo izhodišče postavljajo specifične lastnosti modernega prava in pravnih vrednot; programske in idejne orientacije so sestavina političnih procesov in politične kulture, katere mesto je predvsem v fazi razčlenjevanja in združevanja skupinskih in razrednih tekstov – ne spadajo pa v pravne tekste, bodisi zakonske ali ustavne, ker bi odprle pot političnemu voluntarizmu in samovolji, ter bi zameglile temeljne pravice in razmerja (prav tam). Tretje vodilo za formulacijo Tez predstavlja dosledno upoštevanje elementa pravne in obče enakosti vseh ljudi pred zakonom, ne glede na kateri koli njihov posebni položaj, še zlasti ne glede na njihovo idejno ali politično prepričanje (Jambrek 1988, 7).

Pisateljska ustava je v *vrednostnem* pogledu vzpostavila že skoraj celotno ustavno ogrodje, ki ga je leta 1991 nato formalno dogradila in določila (nova) slovenska ustava (Cerar 2009, 63). PU postavi pomen človekovih dolžnosti in odgovornosti malodane v rubriko opomb. Človekovo odgovornost je v pisateljski ustavi mogoče izpeljati iz splošnih določb veljavne ustave in iz obeh poglavij o temeljnih pravicah, bila pa bi bolj kleno in izostreno sporočena,

če bi bila sestavina veljavne preambule (Pavčnik 2009, 71). Pomen PU ni bil samo strokovno-znanstvene narave, njen pomen je bil tudi civilni pogum, ki go ga njeni tvorci izrazili in s tem sprožili nadaljnji ustavni tek (Pavčnik 2009, 79).

6.2.4 Kritika vsebine »pisateljskih« Tez

Pisateljske Teze kot temelj nove bodoče slovenske ustave so v času svojega nastanjanja in izpopolnjevanja doživele nemalo kritik s strani vladajoče politične elite in širokega kroga pro-socialistično usmerjenih mislecev in akademikov. Teze so v marsičem pomenile »beg« od stare ustave in ne ravno njeno nadgradnjo ali spremembe tedanje ustave, marveč predstavljajo vsebinsko gledano povsem novo poglavje slovenske ustavne zgodovine. Četudi so kritiki v Tezah prepoznali določena pozitivna izhodišča ali premike, je glavnina kritik vsebinsko radikalno uperjenih proti predlagani vsebini Tez.

Po besedah Stroblove (Strobl 1988, 17–18) ponujajo Teze rešitve, ki so slabše od teh, ki so že zapisane v USRS in USFRJ, še manj so v skladu z željami in potrebo, da dobimo moderno ustavo, ki bo ustrezna razvoju in napredku na pragu 21. stoletja.

Šiftar (1988, 19–20) v Tezah pogreša omembo Romov: »Nekoliko mi je nerazumljivo, da so pisatelji kot sestavljavci Tez pozabili na Rome, čeprav so mnogi pisci slovenske književnosti v svojih delih zavzeti za njihov svet«.

Strmole-Hlastečeva (1988, 28–29) v svojem komentarju Tez ugotavlja, da je predlagana ustava vse prej kot neideološka. Ustavo, kot najvišjega dokumenta, ki ureja družbo, ni mogoče očistiti tako imenovane ideološkosti; to je velika zmota in iluzija (Strmole-Hlastec 1988, 28). Iz zgodovine vemo, da smo imeli zelo napredne ustave, vendar so se zaradi velikih pooblastil v zakonih in pravic do izrednih ukrepov, take družbe izrodile v najbolj nazadnjaške, fašistoidne (prav tam). Iz tez izhaja, da se njihovi avtorji ne strinjajo s sedanjo ideološkostjo in ponujajo novo, drugačno, kar seveda ni povsem jasno povedano, vendar se nakazuje v predlaganih določbah (prav tam). Strmole-Hlastečeva svoje razmišljanje zaključi: »Ni res, da se teze odpovedujejo ideološkosti. Če bo prepuščeno urejanje številnih vprašanj zakonom, bodo ti zakoni zelo ideološki in sicer glede na konkretno razmerje političnih sil (prav tam).

Tudi po mnenju Lokarjeve (1988, 30–33) so predlagane Teze zgolj navidezno neideološka ustava. Lokarjeva izpostavlja obsodbo delavca na brezosebnost v skladu z predlaganim zapisom ustave: »tisti subjekt, ki sestavlja 84 odstotkov aktivnega prebivalstva Slovenije je

obsojen na brez osebnost, postane samo organizacijska forma, ki se imenuje podjetje, delovna organizacija in zadruga«. Omenjeni večinski delež aktivnega prebivalstva predstavlja delavski razred. Teze dajejo največjo subjektivnost državljanu, ki je obenem tudi najbolj abstrakten; nekoliko subjektivnosti namenjajo občanu, kmetu, obrtniku, svobodnemu ustvarjalcu, strokovnjaku – kot subjekt pa ne nastopa delavec, ki dela v združenem delu, lahko bi se govorilo o delavcu, ki dela v družbeni asociaciji, ki presega majhnost predkapitalistične družbene ureditve (Lokar 1988, 31). Po mnenju Lokarjeve reducirajo Teze državljan na nivo podanikov ne pa svobodnih državljanov: »Ustava republike Slovenije poskuša biti ljubezniva, nacionalna, predsedniška *država*, ki ljudi reducira na svoje podanike in jim podeljuje z ničemer zagotovljene pravice: najmanj zagotovljene z ekonomijo, z jasnimi ekonomskimi odnosi, kaj šele z nekim pravnim varščinami pred izkoriščanjem, ki bi temeljile na nekem realnem odnosu, torej odnosu pri delu, ustvarjanju in upravljanju« (Lokar 1988, 32). Glede enakopravnosti predstavi Lokarjeva svoj pogled sledeče: »lepa pravica je enakopravnost vseh, ne glede na gmotno stanje. Resnica te enakopravnosti je že iz kapitalizma znana resnica: pravna enakopravnost dejansko neenakih, neenakopravnih ljudi« (prav tam). In dodaja glede enakopravnosti na politično ali kakršno koli drugo prepričanje: ne želim živeti v družbi, v kateri bi bila enakopravna npr. s prepričanimi fašisti (prav tam). Lokarjeva kritično vrednoti tudi tezo »obračunavanje in delitev nacionalnega dohodka sta neomejeni pristojnosti Slovenije«; »to je ideološko najbolj jasen izraz danes prevladujoče etatistične *delitvene logike*, ki je tisto najhujše, kar nas pravzaprav pesti in kjer se poskušamo zadnje čase preusmeriti k temu, da bi se začeli resnično ukvarjati tudi z ustvarjanjem večjega družbenega bruto produkta (prav tam). Avtoričina kritika o enakopravnem pridobivanju znanja je sledeča: smešno je reči, da »ima vsakdo pravico, da enakopravno pridobiva znanje in strokovno izobrazbo vseh vrst in stopenj v javnih in zasebnih šolah«, ko pa bo treba zasebne šole plačati – kako bo potem enakopravna pravica za tiste, ki tega ne bi zmogli? (Lokar 1988, 33). Lokarjeva povzame neideološkost tez z sledečo razlago (prav tam): »Ideologija je v njih (v Tezah namreč), tako kot v naši sedanji ustavi, samo da je drugačna ideologija od tiste, ki e v njej jasna in izpovedana, tu pa prisotna na prikrit način, na nezaveden način, posredovana skozi tekst Tez«.

Staničeva (1988, 34–35) kritika Tezam je osredotočena »izolizacijske vzgibe Tez«. V ustavi, ki jo obravnavamo, najdemo določene teze, ki mejijo na čisti izolacionizem slovenskega naroda, od celega sveta (prav tam). Stanič nadaljuje s kritiko kategorije *državljan Slovenije*. Teze prepuščajo zakonu, da določi, kdo je državljan Slovenije. (prav tam). To kategorijo bi

veljalo že v ustavi precizno opredeliti /.../ v Sloveniji živi že skoraj 200.000 Srbov, Hrvatov in vseh drugih pripadnikov jugoslovanskih narodov in narodnosti /.../ vsakdo, ki dela pri nas, naj dobi pravico do državljanstva (prav tam).

Grad (1988, 36–37) poleg (namernega) preziranja pomena sprememb zvezne ustave zastopa stališče, da v kolikor iz aktualne ustave odstranimo ideološke termine, imamo na voljo dokaj izdelano in uporabno orodje (prav tam). To Teze popolnoma spregledajo in uporabljajo izrazoslovje, ki izvira iz popolnoma drugačne jezikovne in pravne tradicije (prav tam).

Markičeva kritika (1988, 43–59) Tezam je sledeča. Kljub krizi, ki jo socializem v svetu in doma doživlja, ob vsej nujnosti redefiniranega socializma, ob vseh težavah z našim empiričnim »socializmom«, je socializem, seveda ne socializem enakosti v revščini, ampak socializem kot označba za materialno in duhovno bogastvo družbe, vendarle dejanska perspektiva slovenske družbe (prav tam). Markič nadaljuje, da bi Teze morale postaviti tudi vprašanje soodvisnega položaja jugoslovanskih narodov in narodnosti v Jugoslaviji (prav tam). Markič se dotakne družbenoekonomskega vidika, ga ga utelešajo teze: »Teze, vsaj do neke mere, podcenjujejo družbenoekonomsko podlago pravic; ne bi bilo prav, če bi se zavzemali samo za politično emancipacijo – nujno je zavzemanje tudi za človeško emancipacijo (prav tam). Glede vprašanja pravic in dolžnosti Markič pojasni svoj pogled na sledeč način: »zavedam se, da ni nikoli preveč pravic v nobeni družbi, vedno jih je premalo in to velja tudi za našo družbo. Vendar mislim, da je v vsakem političnem sistemu adekvatno neko ravnotežje med pravicami in dolžnostmi; skratka, gre za to, da družba, v kateri se na nekaj sklicuje, tudi na nekaj obvezuje na to dialektiko se je v tezah do neke mere pozabilo (prav tam).

Kristan (1988, 46–48) zapiše, da se v Tezah kažejo številni defekti, številne pomanjkljivosti, ker očitno ni bilo dovolj časa za solidnejšo izdelavo /.../ to se je delalo amatersko, v prostem času itd. (prav tam). Kristan (prav tam) trdi, da Teze niso vgrajene v »naš« realni družbeni prostor, v katerem živimo sedaj, zlasti odsotna je dimenzija odnosov v federaciji. Pridružuje se predhodnikom, ki so dobili vtis, da obravnavajo Slovenijo nekako izolirano, da so ponudili model ustave nekako zunaj prostora ali pa tudi zunaj časa, model, ki naj ne bi bil obremenjen z našimi dejanskimi in realnimi problemi, v katerih živimo (prav tam). Po avtorjevem mnenju je preambiciozno s tako lahkoto recimo zavreči sedanjí sistem, skupščinski sistem, sistem skupščinske vladavine in s tako lahkoto ponuditi koncept delitve oblasti z vsemi posledicami (prav tam). O sami pripravi nove ustave zapiše Kristan (Kristan 1988, 48)

sledeče: Izhajati je treba iz dosežene stopnje družbenega razvoja, na pa se postavljati v položaj, kot da začenjamo ustvarjati od ničle naprej; upoštevati je treba organsko rast, organski razvoj našega družbenega sistema, izhajajoč iz tega, kar imamo sedaj, ob zavesti, da je treba marsikaj od tega tudi spremeniti, popraviti, dopolniti in vsemi tistimi pozitivnimi instituti, ki so sedaj v ustavni veljavi in ki jih v tezah ni.

Jerovšek (1988, 49–50) smatra, da so »Teze ustavni dokument, ki je gledano s pravniškimi očmi, arhaičen, poznan po vzorih Evrope in so ga v mnogih konsekvencah ovrgli v prejšnjem stoletju«. Jerovšek v besedilu tez pogrša neupoštevanje dejstva, da obstaja kapital, ki mu pravimo družbena lastnina, lahko mu rečemo tudi javna lastnina, lahko pa tudi državna lastnina ali kakršnakoli lastnina iz te lastnine in tega naslova izvirajoče pravice ljudi do upravljanja na teh sredstvih (prav tam).

Gaspari (1988, 51–53) o človekovih pravicah in svoboščinah: »v Tezah so obširno opredeljene, v glavnem ostajajo na ravni negativne svobode, na ravni splošno sprejete mednarodne ravni in torej na konceptualni ravni veljavne slovenske in zvezne ustave«. Gaspari trdi (prav tam), da je pravica do zdravega okolja v veljavni Ustavi SR Slovenije bolje definirana. Gaspari dvomi o učinkovitosti novega političnega sistema delitve oblasti: »osnovna pomanjkljivost tega sistema je, da a priori predpostavlja, da različne vrste oblasti ena drugo omejujejo – to je zelo vprašljivo; omejujejo se medsebojno samo, če različne vrste oblasti oblikujejo različne družbene skupine, ki so medsebojno v nasprotju, v nasprotju vsaj glede družbenih odločitev in ciljev, ki naj jih družba doseže, sicer pa oblast same sebe ne omejuje (prav tam). Načelo suverenosti ljudstva se zamenjuje z načelom menjave družbenih elit (prav tam).

Ribičič (1988, 54–59) opaža, da Teze ustrezno obravnavajo t.i. negativno svobodo, medtem, ko je podcenjena t.i. pozitivna svoboda. Ribičič navaja opozorila Jerovška, da so Teze primer ustave 19. stoletja in Stroblove, ki ocenjuje, da gre za tipično meščansko ustavo brez zadostnih družbenoekonomskih podlag za preseganje formalne meščanske demokracije (prav tam). Ribičič ugotavlja, da so v nekaterih točkah ponujene Teze celo pod ravnijo veljavne ustavne ureditve in ponujenih ustavnih sprememb, ali kot ugotavlja dr. Grad, so se avtorji Tez cenzurno obnašali tudi do pozitivnih elementov obstoječe ustave (prav tam). Teze premalo gradijo na pozitivnih tradicijah narodnoosvobodilne borbe in revolucije, tradicijah Osvobodilne fronte slovenskega naroda in AVNOJ-a (Ribičič 1988, 55). Tezam lahko očitamo svojevrstni izolacionizem oz. absolutiranje narodnega (dr. Rudi Rizman),

absolutiziranje načela delitve oblasti, protiideološko usmeritev, ki lahko postane temelj nove ideologije, zavzemanje za večstrankarstvo (Francka Strmole-Hlastec) (Ribičič 1988, 56). Kot skrajno enostranske navaja Ribičič tiste teze in pristope, ki podcenjujejo, zanemarjajo ali zanikajo najpomembnejše vrednosti in temeljna načela jugoslovanske poti v socializem; družbeno lastnino in družbeno samoupravljanje, prizadevanje za razvijanje samoupravne socialistične demokracije, za osvoboditev dela in delavcev (1988, 57). Ribičič zaključuje svoj pogled na teze z mislijo: »Če nismo zadovoljni s sedanjo podobo socializma, nas to ne bi smelo voditi do zanikanja socialistične narave republik in pokrajin ter federacije in na samoupravljanju zgrajene družbenoekonomske politične ureditve« (prav tam).

»Intelektualna opozicija« zaznava v tezah nemalo pomanjkljivosti in slabosti. Po eni strani očitajo, da Teze pravzaprav ne odgovarjajo na aktualna družbeno-politična vprašanja in odnose. Kritiki opozarjajo, da teze, kljub neizrazito samopoimenovani neideološki govorici oz. slogu pisanja še zdaleč niso neideološko besedilo oz. dokument, pri čemer navajajo, da gre pri Tezah za pojav t.i. prikrito ideološkost. Po mnenju kritikov so predlagane teze v določenih ozirih, zlasti gospodarsko-ekonomskih nazadnjaške in mačehovske do državljanov in zlasti do najštevilčnejšega družbenega razreda v Sloveniji – delavcev. Po mnenju številnih se Teze ustava 19. stoletja in ne 21., kot trdijo njihovi pobudniki. Poleg ostalih slabosti kritiki navajajo odsotnost oz. izbris odgovornosti državljanov, kot predpogoja normalnega delovanja družbe, razvrednotenje človeka, še zlasti delavca, namenoma površno urejanje odnosov do dela ter do javne oz. državne lastnine.

6.3 Doktrine in ideologije v Ustavi Republike Slovenije

6.3.1 Ideologije sklopa liberalne državljanske tradicije

Liberalna doktrina

Liberalna doktrina je močno zastopana v URS, gradi družbeni in politični sistem na posamezniku kot občanu, če je pripadnik civilne družbe, in na posamezniku t.j. državljanu, če je pripadnik države – v središču njenega zanimanja sta posameznik in njegova svoboda, ki jo lahko od vseh najbolj ogrozi država (Lukšič, 1992, 305–306).

Druga generalna liberalna poteza URS je uveljavitev načela delitve oblasti (prav tam). Tretja liberalna poteza je zapisana v oddelku o gospodarskih in socialnih razmerjih: »Gospodarska

pobuda je svobodna... Prepovedana so dejanja nelojalne konkurence in dejanja, ki v nasprotju z zakonom omejujejo konkurenco (člen 74); četrta liberalna značilnost URS je ločitev cerkve od države (člen 7); oblast ima v rokah ljudstvo (I.L.) opozarja na dvoumnost člena 3, ki je nadaljuje: državljanke in državljani jo izvršujejo neposredno in z volitvami, ki je podprta z volilno pravico (člen 43); člen 168, ki omogoča udejanjanje neposredne demokracije z zakonsko pobudo volivcev in zakonodajnim referendumom ter možnost postopka za spremembo ustave; člen 170 o možnostih za referendum o sprejemu predlaganih sprememb ustave; člen 82 o poslancih kot predstavnikih ljudstva, ki niso vezani na kakršna koli navodila (prav tam).

Prvine liberalističnega ludizma (glej Hribar 2009, 40–41)

Z liberalce kot vulgoliberalce je vse poljubno, vse je na razpolago, zato so jim vrednote, četudi gre za pra-vrednote človeškosti človeka, kot sta svetost življenja in človekovo dostojanstvo, samo v napoto. Kot glavno posledico dejavnosti struje »liberalističnega ludizma«, kot jo poimenuje Tine Hribar, štejemo izpust zapisa vrednot svetosti življenja in človekovega dostojanstva iz preambule URS.

6.3.2 Ideologije sklopa republikanske državljanske tradicije

Konservativna doktrina

Konservativne prvine ustave RS se odražajo v 4. členu URS kot branik ozemeljske enotnosti in nedeljivosti – funkcija ustave je ohranjanje, branjenje stanja in državnih mej določenih na dan razglasitve neodvisnosti; v 5. členu, ki govori o posebnih pravicah avtohtonih narodnostnih manjšin; posebnih pravicah in ugodnostih Slovencev nedržavljanov RS, govori tudi o skrbi matice Slovenije za njene avtohtone manjšine, izseljence in zdomce, skrb za naravna bogastva in kulturno dediščino, skladen civilizacijski in kulturni razvoj Slovenije; v 11. členu, ki kot uradni jezik določa slovenščino in jezika obeh narodnostnih manjšin – s tem deluje URS kot sredstvo konzerviranja stanja/izročila v konkretnem primeru jezikov; v 33. členu, ki govori o pravici do zasebne lastnine in dedovanja – pravica do dedovanja kot odraz konservativne miselnosti pravice do dedovanja; v 34. členu, ki določa, da ima vsakdo pravico do osebnega dostojanstva in varnosti, ta pa pomeni temeljno vrednostno konservatizma (glej tudi Unk 2006); v 73. členu, ki nalaga državljanom skrb za naravne znamenitosti in kulturne spomenike – ponovno funkcija URS kot varuhinje kulturne dediščine; v 104. (133.) členu, ki

govori o zaprisegi predsednika države, premiera in ministrov – gre za tradicionalno ceremonijo, ki dobi v ustavi svojo ustavno-pravno podlago; v 53. členu, ki obravnava zakonsko zvezo in družino in meddrugim določa, da država varuje družino, materinstvo in očetovstvo, otroke in mladino ter ustvarja za to varstvo potrebne razmere (glej tudi Unk 2006) – država kot varuh tradicionalnega (katoliškega) pojmovanja družine.

Nacionalistična doktrina (glej Kovačič 2005, 213–233)

Za slovenski narod je podobno kot za mnoge druge v tem delu Evrope značilen etnični tip formiranja, toda ustavna ureditev umešča Slovenijo v odprti tip »nacionalne države« s poudarjenim načelom državljanstva (Kovačič 2005, 224). Tretji člen URS utemeljuje državnost RS po dveh različnih načelih, narodnem in državljanskem (glej prav tam): »Slovenija je država vseh svojih državljanek in državljanov, ki temelji na trajni in neodtujljivi pravici slovenskega naroda do samoodločbe«¹¹.

Ključno mesto oblikovanja slovenskega etnonacionalizma predstavljajo prispevki nekaterih sodelavcev Nove revije, ki so v drugi polovici 80. let dvajsetega stoletja zavestno uvedli etnocentrični besednjak in utemeljili etnonacionalistični politični program v času zaostrovanja nacionalnih vprašanj in vprašanj odprtosti prihodnje ureditve v Sloveniji in Jugoslaviji (Kovačič 2005, 225)/.../ subjekt samoodločbe naj bi bil samo narod kot skupnost etnokulturne identitete, ne pa ljudstvo oz. nacija kot kulturno odprta kategorija, vezana na ozemlje in vladavino skupnih zakonov (glej Urbančič 1982). Po mnenju Kovačiča sta se Hribar (1987) in Urbančič (1989) v svojih prispevki k slovenskemu nacionalnemu programu opirala na »značilen etnonacionalistični konstrukt, katerega implikacije so tudi izrazito protiliberalne« (2005, 226).

Državljansko načelo je navedeno kot eden temeljev ustavne ureditve RS; URS vsebuje varovalko proti etnonacionalističnemu ekskluzivizmu (Kovačič 2005, 230).

V kolikor uporabimo Smithovo (2005, 56) izrazoslovje, lahko izpeljemo, da je URS produkt dveh tokov nacionalizma – vzhodnega ali etničnega nacionalizma, temelječega na prepričanju o obči kulturi in etničnem izvoru ter zahodnega ali institucionalnega nacionalizma,

¹¹Ustavna formulacija je nastala kot kompromis med glavnima političnima opcijama v času njenega nastajanja: med desno – nacionalistično in liberalno – civilno (glej Kovačič 2005, 224).

temelječega na ideji, da je narod racionalna zveza državljanov, ki jo vežejo obči zakoni in skupno ozemlje¹².

6.3.3 Ideologije sklopa komunitarne državljanske tradicije

Socialistična doktrina

Poleg liberalne doktrine so v slovenski ustavi zastopane *socialistične* prvine, kar je razvidno iz 2. člena, ki govori, da je Slovenije pravna in socialna država, 49. člen govori o pravici do dela, proste izbire zaposlitve, 50. člen o pravici do socialne varnosti, 51. člen o pravici do zdravstvenega varstva, 52. člen o pravicah invalidov, 75. člen o soupravljanju delavcev, 76. člen o sindikalni svobodi, 77. člen o pravici do stavke (glej Unk 2006).

Korporativne prvine

Zahodni liberalnodemokratski sistemi so v 60. in 70. letih dvajsetega stoletja ob parlamentu zgradili vrsto institucij, ki so jih politološki raziskovalci označili za liberalni korporativizem, saj so bile zgrajene za prenos funkcionalnih interesov zlasti delodajalcev in delojemalcev v politični sistem ob liberalnodemokratskih ustanovah (Lukšič 1992, 308). Najbolj tipičen izraz korporativistične misli pomeni prenos moči neposredno na gospodarske in socialne gospodarske skupine, predvsem z institucionalnim vzpostavljanjem skupin delodajalcev in delojemalcev, ki medsebojne odnose urejajo po predpisanih scenarijih (Unk 2006, 43).

Obstoj državnega sveta, kot drugega doma slovenskega parlamenta, v katerem so poleg regionalnih zastopani tudi socialni, gospodarski in poklicni interesi kaže na močan vpliv korporativistične politične doktrine. Državni svet je tipičen korporativni organ (Lukšič 1992, 308). O državnem svetu govori 26. člen URS, 145. člen govori o pravici državljanov do združevanja na podlagi svojih interesov. Močan element korporativistične doktrine je v 76. členu URS, ki govori o sindikalni svobodi.

Člen 90. ki govori o pravici do referendumu, po mnenju Unkove (2006, 44) pri čemer se sklicuje na Saula, prepoznava institut referendumu kot korporativistično prvino (1997, 113).

¹²Sociološko razlago dveh različnih genez in dinamik nastajanja nacije podaja Kohn (glej Kohn 1967): Na Zahodu je bila močna buržoazija sposobna zgraditi množičen narod državljanov z državljanskim duhom, medtem ko je Vzhod (če pristajamo na delitev Evrope na vzhodno in zahodno, J.H.), ki ni imel takega buržoaznega razreda in so mu vladali imperialni avtokrati in polfevdalni zemljiški posestniki, predstavljal plodna tla za organske koncepcije naroda in za zagrizene, avtoritarne in mistične oblike nacionalizma.

6.4 Forma in vsebina Ustave Republike Slovenije

Ustava RS je razdeljena na deset vsebinskih delov. Uvod v ustavo je zapisan v preambuli. Slovenska ustava ima 174 členov. Vsebinsko je URS razdeljena na deset sklopov.

Deset vsebinskih delov je:

- I. Splošne določbe
- II. Človekove pravice in temeljne svoboščine
- III. Gospodarska in socialna razmerja
- IV. Državna ureditev
- V. Samouprava
- VI. Javne finance
- VII. Ustavnost in zakonitost
- VIII. Ustavno sodišče
- IX. Postopki za spremembo ustave
- X. Prehodne in končne določbe

Temeljna funkcija in cilji nove ustave so: 1. konstituiranje bistvenih prvih slovenske državnosti; 2. zagotovitev demokratičnega političnega sistema s parlamentarno obliko državne oblasti; 3. varstvo človekovih pravic in temeljnih svoboščin ter posebno varstvo italijanske in madžarske narodne skupnosti v Sloveniji; 4. zagotovitev temeljnih sistemov okvirov gospodarskih in socialnih razmerij; 5. zagotovitev lokalne samouprave kot osnove oblike organiziranja lokalnih skupnosti (Cerar 1992, 17). Poleg zapisanih izhodišč URS Cerar (glej Cerar 1992, 17–19). kot pomembna za razumevanje določil ustave navaja sledeča izhodišča: 1. Nova ustava naj ne znižuje ravni pravnega varstva, ki so ga zagotavljali že ustava iz leta 1974 ter njene spremembe in dopolnila – ni namreč dovolj, da nova ustavna norma povzema staro (seveda tam, kjer je stara norma zagotavljala ustrezno raven pravne ureditve in zaščite), temveč je potrebno tudi, da državni organi in drugi razlagalci ustavnih norm s svojimi tolmačenji, ko oblikujejo posamezne norme za manj abstraktne ali konkretne primere, pri tem ne znižujejo tiste ravni pravne varnosti, ki je bila tako v formalnem kot v vsebinskem smislu dosežena že v prejšnji ustavnopravni ureditvi; 2. Ustava dopušča vse,

česar izrecno ne omejuje ali prepoveduje – tega načela ni moč razumeti v dobesebnem smislu, kajti kot takšno ne vzpostavlja razlike med državo in državljanom oz. civilno družbo, poleg tega pa je že zaradi abstraktne ravni ustavnega besedila jasno, da ustave izrecno ne navaja vseh dovoljenih pravnih omejitev in prepovedi (ki jih lahko določi država), temveč večini izmed njih zgolj vzpostavlja osnovne okvire njihove dopustnosti; 3. tretje temeljno ustavno izhodišče se glasi: ustava naj vsebuje tisto, kar je za Slovenijo oz. njene državljane splošno sprejemljivo s čemer se želi poudariti, da je nova ustava rezultat prizadevanj celotne slovenske javnosti in seveda še posebej parlamentarnih strank, ter da kot takšna odraža tiste ugotovitve in usmeritve, glede katerih obstaja na ravni ustavnega besedila (ki je seveda v večjem delu precej pomensko odprto) v Sloveniji relativno soglasje (prav tam). Skratka, URS kot celota je oz. predstavlja kot navaja Cerar (prav tam), splošni družbeni konsenz.

Po Kocijančiču (glej Kocijančič 1995, 2) so izhodišča nove slovenske ustave sledeča:

1. Temeljna ustavna listina o samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije;
2. temeljne človekove pravice in svoboščine;
3. temeljna in trajna pravica slovenskega naroda do samoodločbe;
4. zgodovinsko dejstvo, da je slovenski narod v večstoletnem boju za narodno sovobodo izoblikoval svojo narodno samobitnost in uveljavil svojo državnost.

Členi URS, ki govorijo o dolžnosti državljanov:

54. člen: o pravicah in dolžnostih staršev;

73. člen: o dolžnosti varovanja naravne in kulturne dediščine;

87. člen: o zakonski pristojnosti državnega zbora; državni zbor odloča o pravicah in dolžnostih državljanov z zakonom;

109. člen: o odgovornostih predsednika republike;

114. člen: o odgovornosti predsednika vlade in ministrov;

123. člen: o dolžnosti sodelovanja pri obrambi države.

Členov, ki eksplicitno govorijo o dolžnosti državljanov ali dela državljanov je v slovenski ustavi 6.

Členi URS, ki govorijo o pravicah državljanov oz. eksplicitno vsebujejo besedo »pravica«:

I. Splošne določbe

3. člen: o pravici slovenskega naroda do samoodločbe;

3.a člen: o mednarodnih pogodbah v skladu s spoštovanjem človekovih pravic;

5. člen: o vlogi države pri varovanju človekovih pravic in temeljnih svoboščinah, o pravicah obeh avtohtonih narodnih skupnosti, o posebnih pravicah in ugodnostih za Slovence brez državljanstva RS;

13. o pravicah tujcev v skladu z mednarodnimi pogodbami;

II. Človekove pravice in temeljne svoboščine

14. člen: o enakosti pred zakonom;

15. člen: o uresničevanju in omejevanju pravic;

16. člen: o začasni razveljavitvi in omejitvi pravic;

19. člen: o pravici do osebne svobode;

20. člen: o pravici do pritožbe v primeru pripora;

21.*

22. člen: o enakem varstvu pravic;

23. člen: o pravici do sodnega varstva;

25. člen: o pravici do pravnega sredstva;

26. člen: o pravici do povračila škode;

29. člen: o pravicah do pravnega jamstva v kazenskem postopku;

30. člen: o pravici do rehabilitacije in odškodnine;

32. člen: o pravici do prostega gibanja;

33. člen: o pravici do zasebne lastnine in dedovanja;

34. člen: o pravici do osebnega dostojanstva in varnosti;

35. člen o varstvu pravic zasebnosti in osebnostnih pravic;

36. člen: o nedotakljivosti stanovanja;

39. člen: o svobodi govora;

40. člen o pravi do popravka in odgovora;

42. člen: o pravici do zbiranja in združevanja;

- 43. člen: o volilni pravici;
- 44. člen: o pravici sodelovanja pri upravljanju javnih zadev;
- 45. člen: o pravici do peticije;
- 46. člen: o pravici do ugovora vesti;
- 50. člen: o pravici do socialne varnosti;
- 51. člen: o pravici do zdravstvenega zavarovanja;
- 52. člen: o pravicah invalidov;
- 54. člen: o pravicah in dolžnostih staršev;
- 56. člen: o pravicah otrok;
- 60. člen: o pravici iz ustvarjalnosti;
- 61. člen o pravici do izražanja narodne pripadnosti;
- 62. člen: o pravici do uporabe svojega jezika in pisave;
- 64. člen: o posebnih pravicah italijanske in madžarske narodne skupnosti;

III. Gospodarska in socialna razmerja

- 68. člen: o lastninski pravici tujcev;
- 72. člen: o pravici do zdravega okolja;
- 77. člen: o pravici do stavke;
- 79. člen: o pravicah v Sloveniji zaposlenih tujcev;

IV. Državna ureditev

- 87. člen: o zakonski pristojnosti državnega zbora; državni zbor odloča o pravicah in dolžnostih državljanov z zakonom;
- 90. člen: o pravici glasovanja na referendumu;

VII. Ustavnost in zakonitost

- 159. člen: o varuhu človekovih pravic in temeljnih svoboščin.

URS ima štiriinštirideset (44) členov, ki eksplicitno omenjajo pravice državljanov.

URS ima skupaj 174 členov. Od tega so v štiriinštiridesetih (44/174) členih eksplicitno omenjene pravice in svoboščine državljanov. Šest (6/174) členov govori o dolžnostih in obvezah državljanov ali dela državljanov. Od šestih členov, ki nalagajo dolžnost svojim državljanom naslavlja en (1) člen zgolj starše, en (1) naslavlja zgolj predsednika republike, en (1) naslavlja zgolj predsednika vlade in ministre. Zgolj dva (2) člena naslavljata širšo publiko oz. večino državljanov; 73. člen, ki govori o dolžnosti varovanja naravne in kulturne dediščine in 123. člen, ki govori o dolžnosti sodelovanja pri obrambi države.

54. člen: o pravicah in dolžnostih staršev;

73. člen: o dolžnosti varovanja naravne in kulturne dediščine;

87. člen: o zakonski pristojnosti državnega zbora; državni zbor odloča o pravicah in dolžnostih državljanov z zakonom;

109. člen: o odgovornostih predsednika republike;

114. člen: o odgovornosti predsednika vlade in ministrov;

123. člen: o dolžnosti sodelovanja pri obrambi države.

6.5 Primerjalna analiza aktualne (URS) in nekdanje (USRS) slovenske ustave

Ustava RS je primarno liberalna ustava, saj pretežno govori o pravicah in svoboščinah državljanov. V primerjavi z ustavo SRS je vsebinsko vitka, število njenih členov je neprimerno manjše (174 členov URS proti 440 členov USRS). Členi URS so jedrnat, kar je eden poglobitnih razlogov, da je branje ustave pregledno njena vsebina pa lahko razumljiva. Ustava RS je pisana v ideološko manj izrazitem tonu. V ospredju njeno pozornosti so pravice in svoboščine vsakega posameznika, ki ga ustava naslavlja kot državljana.

Ustavo SR Slovenije sestavlja 440 členov. Pregled zgolj prvi 174 členov¹³, kolikor je vseh členov v ustavi RS nam transparentno razkrije veliko razliko v pojmovanju pravic in

¹³Pregled zgolj prvih 174 členov ustave SRS jasno prikazuje pomen in vgnezenost termina *dolžnosti* in *obveznost* v USRS in s tem *duh* v katerem je bila pisana.

dolžnosti. Samo v prvih 174 členih beseda pravice državljanov oz. delavcev in delovnega ljudstva uporabljena v devetinštiridesetih členih (49). Dolžnosti državljanov oz. delavcev in delovnega ljudstva, kot svoje državljanke pogosto naslavlja USRS so eksplicitno omenjene v štiriinštridesetih (34) členih od prvih 174 členov. V veliki načini primerov dodeljuje isti člen ustave SRS tako pravice kot dolžnosti ali odgovornosti svojim državljanom.

Številne, obsežne in dokaz podrobne določbe Ustave RS, ki se nanašajo na človekove pravice in svoboščine, so posledica odločitve, da naj nova slovenska ustava ne znižuje ravni pravic in njihovega varstva, ki ga je zagotavljala že ustava iz leta 1974 in poznejša ustava dopolnila iz septembra 1989 (Zajc 2014, 57). Prva samostojna ustava slovenske države izraža le tisto, kar je za Slovence in državljanke Slovenije splošno sprejemljivo in čemer obstaja splošno soglasje (prav tam). URS ima štiriinštirideset (44) členov, ki eksplicitno omenjajo pravice državljanov.

Ustava Republike Slovenije eksplicitno navaja dolžnosti državljanov v šestih (6) členih. Zgolj dva od šestih členov (2/6) naslavljata širšo publiko oz. večino državljanov; 73. člen, ki govori o dolžnosti varovanja naravne in kulturne dediščine in 123. člen, ki govori o dolžnosti sodelovanja pri obrambi države. Kljub temu, da URS v marsičem uteleša beg iz enostrankarskega socializma in jugoslovanskega federalizma, vsebuje tudi prvine socialistične doktrine. Ker je bil idejni val z Zahoda soočen s trdno ekonomsko in socialno strukturo, so bila pri nastajanju URS upoštevana izhodišča, da vendarle ne gre izgubiti vsega, kar se je akumuliralo kot praksa in kot civilizacijska pridobitev prejšnjega sistema; iz tega je zelo jasen zapis v naši ustavi, da hočemo ostati socialno tržna družba (Svetlik 2009, 81). Kljub neoliberalnim vplivom smo ohranili sindikate, ki jih v vzhodnoevropskih državah praktično niso mogli ohraniti in ki so bili veskozi protiutež preveliki liberalizaciji življenja v ekonomskem in socialnem pogledu (prav tam).

Členi USRS so pravo nasprotje, praviloma so obsežni – po količini besedila posamezen člen ustave SRS v povprečju vsaj za pet krat prekaša količino besedila posameznega člana ustave RS. Ustava SRS je pisana v izrazitem ideološkem tonu, kar je razvidno iz več pokazateljev. Denimo, državljanke so načeloma poimenovani kot delavci in delavsko ljudstvo. Ustava SRS je prepojena z komunitarno in socialistično miselnostjo. Poleg pravic govori ustava SRS tudi o dolžnostih in odgovornostih tako državljanov kot tudi različnih družbenih skupin.

Ustava RS do neke mere vsebuje politične doktrine preteklih državnih sistemov. URS v osnovi odraža liberalno politično doktrino. Poleg prevladujoče liberalne politične doktrine je URS zmes konservativne, socialistične, korporativne in nacionalistične politične doktrine.

7 ZAKLJUČEK

7.1 Ugotovitve

Slovenska družba in država se v številnih ozirih poskuša zgledovati in primerjati z 'naprednimi in uspešnimi državami' Nemčijo in skandinavskimi državami. Te države uživajo v Sloveniji velik renome, kar se kaže na različne načine, tudi z primerjavami družbeno-ekonomskih kazalcev teh držav s slovenskimi. Glede na povedano gre sklepati, da so državljanske vrline Slovencev slabše razvite kot »zahodnjaške«, kljub temu pa bolj od »vzhodnjaških«, »južnih« in »balkanskih«. Vis-à-vis zlasti slednjim se Slovenci radi postavljamo pokroviteljsko in celo vzvišeno, izhajajoč iz samoevalvacijskega vzgiba iz časov SFRJ, ko smo sebe dojemali kot »jugoslovansko Švico« ipd.

Moja predraziskovalna (tiha) domneva, ki je v določeni meri izhajala iz prebrane in preučene literature (Deželan 2008, Hoskin in Mascherini 2009, Listhaug in Ringdal 2004, Ihan 2012) je bila, da Slovenci s svojimi državljanskimi vrlinami krepko zaostajamo za državljani skandinavskih in zahodnoevropskih držav ter Nemčije, po drugi strani pa so slovenske državljanske vrline boljše od držav vzhodne in jugovzhodne, pogojno tudi južne Evrope. Na podlagi primerjalne analize odnosa do državljanskih vrlin sedmih (7) izbranih evropskih držav, ki po geografsko-kulturnem ključu pokrivajo Evropo, so rezultati analize opisani v naslednjih odstavkih.

Raziskovalno vprašanje: Kakšna je državljanska morala Slovencev?

Opravljen primerjalna analiza daje odgovor na **glavno raziskovalno vprašanje** magistrske naloge. Državljanstva morala Slovencev v danem evropskem kontekstu je primerjalno gledano zelo dobra oz. visoka, na kar kažejo dobro razvite državljanske vrline Slovencev.

Raziskovalno podvprašanje 1: Katera državljanska tradicija je prevladujoča v Sloveniji?

Odgovor na prvo raziskovalno podvprašanje izhaja iz dveh osnovnih ugotovitev magistrske naloge. Glede na vsebino URS, ki je v svoji osnovi liberalna ustava (normativno gledano) lahko nadaljujemo, da je prevladujoč koncept državljanstva oz. prevladujoča tradicija državljanstva v Sloveniji liberalna tradicija. Ustava RS od svojih državljanov ne terja prav veliko, saj njihove dolžnosti in odgovornosti le bežno omeni. Ker Ustava RS od svojih

državljanov ne terja veliko, bi lahko označili prevladujoč državljanski vzorec v Republiki Sloveniji glede na globino kot plitko (in ne poglobljeno) – normativno gledano se v Sloveniji srečujemo z plitkim tipom državljanstva.

Po drugi strani razkriva primerjalna analiza (empirija) sedmih evropskih držav visoko stopnjo državljanskih vrlin pri Slovencih kot glavnega pokazatelja visoke državljanske morale. Četudi ne moremo trditi, da je pojav visoke javne morale možen zgolj v družbah s prevladujočo (državljansko) republikansko tradicijo oz. konceptom, je prav podatek o visoki javni morali Slovencev tisti, ki slovensko družbo in nacijo uvršča med družbe s prevladujočo republikansko tradicijo.

Sklicujoč se na pravno-formalno metodo tolmačenja slovenske družbe je odgovor, ki se ponuja sledeč: slovenski družbi daje pravno-formalno podlago v liberalnem duhu zapisana ustava, zato je prevladujoča državljanska tradicija v Sloveniji liberalna. Odgovor na podlagi empirične raziskave daje prav nasproten odgovor – sklicujoč na izsledke primerjalne raziskave temelječe na podatkovnih bazah EVS (European Value Survey) in ISSP (International Social Survey Programme) je prevladujoča državljanska tradicija v Sloveniji državljanskorepublikanska. Ustavno-pravni temelj sodobne slovenske družbe je liberalna ustava, ki daje družbi svojevrsten pečat in je nekakšen kurzor razvoja slovenske družbe. V praksi pa je, zlasti nanašajoč na nekdanji socialistični samoupravni sistem, ki je dal velik poudarek državljanskim dolžnostim in obveznostim, in upoštevajoč (»vraščene«) državljanske vrednote pri Slovencih, še vedno prevladujoča (državljansko) republikanska tradicija oz. (državljansko) republikanski koncept državljanstva.

Raziskovalno podvprašanje 2: Kakšne naloge ali zadolžitve nalaga slovenskim državljanom slovenska ustava?

URS ima skupaj 174 členov. Od tega so v štiriinštiridesetih (44/174) členih eksplicitno omenjene pravice in svoboščine državljanov. Šest (6/174) členov govori o dolžnostih in obvezah državljanov ali dela državljanov. Od šestih členov, ki nalagajo dolžnost svojim državljanom naslavlja eden (1) zgolj starše, eden (1) naslavlja zgolj predsednika republike, eden (1) naslavlja zgolj predsednika vlade in ministre. Zgolj dva (2) člena naslavljata širšo publiko oz. večino državljanov; 73. člen, ki govori o dolžnosti varovanja naravne in kulturne dediščine in 123. člen, ki govori o dolžnosti sodelovanja pri obrambi države. URS kot vrhovni

pravni akt slovenske države nalaga svojim državljanom maloštevilne državljanske naloge in dolžnosti.

Sinteza obeh analiz, torej analize državljanske morale Slovencev in analize Ustave Republike Slovenije je svojevrstna zmes. Upoštevajoč rezultate primerjalne analize državljanskih vrlin ugotavljamo, da je državljanska morala Slovencev evropsko primerljivo gledano na visoki ravni. Prav zaradi tega, lahko trdimo, da v Sloveniji prevladuje (državljansko) republikanska tradicija državljanstva – to je tradicija, ki državljanom nalaga izvajanje številnih državljanskih dolžnosti in vrlin.

Po drugi strani je iz analize URS razvidno, da gre za moderno ustavo pisano v pretežno liberalnem duhu.

Liberalna ustava utegne biti problematična v nezrelih družbah ali drugače v družbah z nizko državljansko moralo. Ker slovensko nacijo, kot ugotavljamo na podlagi primerjalne kvantitativne analize, odlikuje primerjalno gledano visoka državljanska morala, bi lahko zapisali da je URS pravzaprav ravno pravšnji t.j. (zmerni) korektor slovenske družbe. Očitno so Slovenci v času in v kontekstu »svojih monarhij« še zlasti pa v času SFRJ dodobra ponotranjili mehanizme državljanskih vrlin. Ustava, ki bi bila pisana v manj liberalnem duhu, bi tako (navidezno) zrelo (v državljansko-moralnem pomenu besede) družbo preprosto dušila in onemogočala. Ustavi SRS in SFRJ sta kot se kaže odigrali pomembno *inkubatorsko vlogo* pri zorenju Slovencev in njihovega dojemanja državljanstva in pripadnosti državi. »Beg« piscev URS od nekdanje forme ustave vključno s poudarkom na konstelaciji *pravice-dolžnosti* v prid pravicam se na podlagi rezultata empirične raziskave izkazuje kot upravičen.

7.2 Refleksija

7.2.1 Državljanska morala Slovencev v evropskem kontekstu

Rezultat primerjalne analize ponuja zanimive odgovore hkrati pa odpira številna nova vprašanja. Upoštevajoč rezultate analize, so državljanji Slovenije vse prej kot slabi in neodgovorni državljanji in posledično ne morejo biti glavni (so)krivci zlasti za ekonomske in gospodarske deloma pa tudi politične težave slovenske države in družbe.

V oči vpijajoča ostaja (ponovna) ugotovitev oz. grupacija Slovencev v skupino poleg državljanov vzhodne in jugovzhodne Evrope – prostorov, ki jih povprečno osveščen državljan Slovenije pogosto povezuje s pojmi kot so korupcija, organizirani kriminal, nevladavina pravne države, socialna razslojenost, tajkuni, revščina ipd. Glede na dejstvo, da gre za države nekdanjega socialističnega in komunističnega političnega bloka (Slovenija, Bolgarija, Ukrajina/Rusija in seveda ostale) je možnih več tolmačnj za tovrstno situacijo.

Možna razlaga je, da s(m)o državljani nekdanjega komunističnega bloka ponotranjili številne državljanske vrline iz časov prejšnjega (totalitarnega) socialističnega oz. komunističnega sistema. Ne pozabimo, kot je že bilo večkrat napisano v delu, je nekdanji sistem svojim državljanom jasno nalagal državljanske dolžnosti (glej ustavo SRS, SRFJ). Dobro razvita državljanska morala držav nekdanjega »vzhodnega bloka« je po tej logiki ostanek komunistične ideologije in miselnosti, ki je poleg državljanskih pravic, svojim državljanom nedvoumno nalagala državljanske dolžnosti in obveze. Seveda nista omenjeni razlagi edini možni.

Druga različica ravnokar omenjene razlage je, da ima povprečen Slovenec resda dobro razvit koncept državljanskih vrlin, vendar obstaja del procentualno (manjši) populacije, ki je kljub vsemu v absolutnih številkah dovolj številčen – pri slednjem delu populacije so državljanske vrline izrazito nerazvite ali celo prezrte; pri tem delu populacije prevladuje vedenje ravno v nasprotju s konceptom državljanskih vrlin – davčna in plačilna nedisciplina in nepoštenost do države, izrazito nespoštovanje državnih institucij in zakonov ipd. Po tem scenariju je velika večina Slovencev »žrtev« dela populacije, ki je preprosto državljansko nemoralen. Družbo z večinsko dobro razvito državljansko moralo v tem primeru 'onesnažuje' del pokvarjene populacije, ki ignorira principe državljanskih vrlin v prid osebnim interesom. Kot primer državljanov z izrazito državljansko ne-moralo – »državljanski nemoralnež« *par excellence* – se ponujajo »kasta« t.i. tajkunov.

Razloge za dobljene rezultate empirične analize bi lahko tolmačili na sledeč način: vzhodne družbe¹⁴ zlasti pa Slovenci, imajo dobro razvit »deklerativen pol državljanske morale«; Slovenci kot nacija imajo dobro razvite predstave o državljanskih vrlinah in te vrline (deklerativno, samoopredelitveno) jemljejo za svoje. Pri samem izvrševanju ali implementaciji »nedvoumnih« državljanskih vrlin pa postanejo Slovenci precej bolj

¹⁴ S poimenovanjem vzhodne družbe so mišljene nekdanje socialistične/komunistične družbe. Lahko jih opišemo po geografskem položaju – družbe vzhodne od linije Szczecin-Trst, na drugi, zahodni strani so zahodne družbe.

»liberalni« oz. je njihovo izpolnjevanje državljskih vrlin precej »elastično« oz. podrejeno le zadovoljevanjem trenutnih (zasebnih) ciljev. Slovenci torej deklarativno malodane v en glas dajejo velik pomen državljskim vrlinam, v praksi pa se obnašajo izrazito »pragmatično«. V sklopu te slovenske pragmatičnosti se po tej verziji Slovenci v praksi prav hitro odločajo na podlagi trenutnih osebnih interesov pri čemer istočasno v polni meri ignorirajo svoje siceršnje javne predstave o državljski morali.

Na drugi strani je mnenje zahodnih družb o državljskih vrlinah bistveno bolj pluralno v primerjavi s slovenskim¹⁵. Pa vendar se zahodne družbe, kljub deljenim pogledom na vprašanja državljske morale, v praksi bolje izkažejo (navedimo zgolj višji BDP kot enega pomembnih indikatorjev uspešnosti neke družbe). Ponuja se odgovor, da so »zahodnjaki« bistveno bolj tolerantni ali svobodomiselní, ko gre za izražanje mnenja o pomenu določenih državljskih vrlin kot denimo Slovenci. Po drugi strani v praksi v pretežni ali celo v masovni meri sklepajo odločitve, ki so v izrazito večinski meri v skladu z ideali državljske morale. Razlog za tovrstno obnašanje državljanov je morda zgodovinsko-sociološki – povezan z državno tradicijo in z zavestjo o pomenu upoštevanja državnih politik in regulacij.

Uporaba kontinuuma liberalna vs republikansko/komunitarna državljska tradicija v danem kontekstu precej pravilno porazdeli dobljene rezultate. Šest (T1, T2, T3, T6, T8, T9)¹⁶ od skupno devetih ali dve tretjini (2/3) vprašanj o državljskih vrlinah se namreč pravilno porazdeli glede na to ali gre za stare liberalne demokracije (ZE, SE, CE) ali za nove demokracije z socialistično/komunistično preteklostjo (VE, JVE, Slovenija). Državljsani 'starih liberalnih demokracij' (ZE, SE, CE) zastopajo bistveno bolj liberalna stališča kot državljsani 'mladih demokracij' (VE, JVE) – tudi Slovenije v zvezi z vprašanji o njihovih državljskih vrlinah in posledično o njihovi državljski morali.

Razlogi za rezultate so kompleksni in prepleteni, sta pa omenjena dva razloga morda del odgovora na vprašanje zakaj je državljska morala »nekdanjih vzhodnjakov« in zlasti »vmesnih«¹⁷ Slovencev visoka.

V premislek ali morda celo kot del odgovora podajmo ugotovitev Letkijeve (2006, 306), ki v enem stavku pojasni morda največjo hibo družbe z visoko državljsko moralo: »Za družbo z visoko državljsko moralo velja, da je delež tistih, ki so pripravljeni kršiti družbena pravila

¹⁵Pluralno mnenje »zahodnjakov« kot posledica pluralne politične zgodovine denimo ali kot posledica liberalne državljske tradicije.

¹⁶To še posebej velja, če ignoriramo JE (države južne Evrope).

¹⁷»Vmesnih« v geografskem in kulturnem pomenu besede.

majhen, četudi obstaja zelo majhna verjetnost, da bo ravnanje, ki je v neskladju z načeli javne morale, odkrito kaj šele sankcionirano«. Poleg tega velja vzeti v obzir, da (lahko) obstaja diskrepanca med deklarativnim in dejanskim početjem in udejstvovanjem državljanov do vprašanj povezanih z državljansko moralo. Obstaja verjetnost, da državljani deklarativno zastopajo stroga/strožja stališča do vprašanj državljanske morale, v praksi pa pogosto iz takšnih ali drugačnih razlogov in v (socialno/ekonomsko/finančno) zahtevnih okoliščinah uberejo druge poti, poti, katerim celo sami deklarativno nasprotujejo.

Ta razlaga morda deloma pojasnjuje razloge za dobro razvito državljansko moralo Slovencev, Bolgarov (JVE) in Ukrajincev (VE), zgolj deloma pa pojasnjuje že tako nizke državljanske morale »razvitih« in »bogatih« nacij (ZE, SE, CE). Sklicujoč se na izsledke empirične raziskave bi lahko prišli do bizarnega zaključka – nižjo stopnjo državljanskih vrtilin kot izkazuje neka družba večja sta blagostanje in blaginja v družbi! In obratno (če izpustimo v razvitosti in blaginji »vmesno/prehodno Slovenijo«) – višje razvita zavest o državljanskih vrtilinah se odraža v manj razviti družbi, v revščini, velikih socialnih razlikah ipd. Ta »bizarna« formula je v svoji srži brzkone napačna, vendar pa nakazuje, da je formula za doseganje blaginje neke družbe sila zapletena. Še več, državljanska morala in njena (ne)pristotnost dokazana po primerjalnem kvantitativnem empiričnem načinu očitno ni nujno ključna postavka, ki vodi v oz. ki pojasnjuje blaginjo neke družbe. Očitno igra velik pri kvalitativnem vrednotenju državljanske morale družb markanten pomen postavka *globina državljanske morale*.

Ne pozabimo, kot kaže opravljena primerjalna raziskava je pomemben, če ne celo odločajoč deležnik, ki vpliva na odnos do posamezne državljanske vrtiline, pripadnost bodisi liberalni bodisi (državljansko)republikanski/komunitarni državljanski tradiciji. Rezultati raziskave kažejo, da igra politični sistem (bodisi pluralen demokratičen politični sistem, posledično liberalna tradicija, bodisi enopartijski, socialistični politični sistem, posledično republikansko-komunitarna tradicija) v polpretekli zgodovini nacij odločajočo vlogo.

Državljanska morala Slovencev je primerjalno gledano sklicujoč se na primerjalno analizo zelo visoka. V kolikor so naši standardi državljanske morale visoki, se z državljansko moralo Slovencev kljub vsemu ne zadovoljimo povsem in tudi nadalje stremimo še k dodatnim izboljšanjem zavedanja in zlasti izpolnjevanja državljanskih obveznosti.

Kljub temu, da se državljanska morala Slovencev na podlagi empirične primerjalne analize kaže kot zavidljivo visoka, menim, da nikakor ne gre ignorirati zlasti ugotovitev pa tudi razmišljanj ostalih avtorjev (Deželan 2008, Hoskin in Mascherini 2009, Listhaug in Ringdal 2004, Ihan 2012), ki so sicer ob vsaj nekoliko drugačni uporabljeni metodologiji¹⁸, prišli do bistveno drugačnih zaključkov in ugotovitev. Magistrska naloga se denimo ne dotika vprašanja politične participacije, ki ga nekateri avtorji umeščajo v »baterijo indikatorjev« državljanske morale – naloga pravzaprav namenoma »obvozi« vprašanje politične participacije, ki je pravzaprav vprašanje koriščenja državljanske pravice sodelovanja v političnem procesu, ne pa vprašanje stopnje državljanske morale posameznika.

7.2.2 Ustavna Republike Slovenije kot temeljni državni in družbeni pravni akt

Eden izmed najbolj evidentnih dokumentov močnega, če ne celo na momente absolutnega slovenskega nasprotovanja socialistični Jugoslaviji je ustava suverene Republike Slovenije¹⁹. Nastajanje ustave je bil večplasten proces. Ideja o tem kakšna naj bo slovenska ustava ni nastala čez noč, marveč je zorela nekaj let.

V vsebinskem smislu gre za povsem novo in moderno ustavo, ki izhaja iz klasičnih človekovih pravic, saj so obsežne določbe o temeljnih pravicah in svoboščinah smiselno povzete iz različnih zgodovinskih dokumentov in mednarodnopravnih listin in predpostavljajo splošne civilizacijske norme in standarde varovanja pravic (Zajc 2014, 54–55). Če upoštevamo, da je ustava neodvisne in suverene RS zorela v času ostrih trenj med republikami (beri Slovenijo) in zvezo (Belgradom) in med zametki demokratične in pluralistične družbe (slovensko) na eni in konservativno obliko socialistične družbe (Srbija, ostala Jugoslavija) na drugi strani, je razumljivo, da je URS v svojem bistvu v marsičem spisana kot opozicija močno ideološko prepojeni ustavi SFRJ in nenazadnje SRS. Cerar denimo navaja (2009, 60), da je bila *pisateljska ustava* kot zametek ustave Republike Slovenije na kolektivni emocionalni ravni dejanje poguma in upornosti njenih avtorjev in podpornikov. Zato bi lahko z veliko mero predrznosti zapisali, da je Ustava RS celo bolj kot povsem samostojen narodni izdelek svojega časa delo, ki simbolizirala slovensko nasprotovanje enostrankarskemu sistemu v katerem so bile zlasti politične pravice in svoboščine zreducirane na minimum.

¹⁸ Razlika med 'aggregate' in 'individual' level research lahko privede do različnih rezultatov.

¹⁹ Ratificirana 23. decembra 1991 v Državnem zboru RS.

Slovenci se tako na simbolni pa tudi na ustavno-praven način prav s spisanjam moderne, na liberalnih načelih temelječe ustave formirajo kot nova slovenska nacija.

Slovenska ustava je rezultat prizadevanj slovenskega naroda za uveljavitev načela samoodločbe²⁰. Ker je slovenska ustava rezultat vzgibov slovenskega naroda in kot je zapisano v njenem 3. členu »Slovenija je država vseh svojih državljanek in državljanov, ki temelji na trajni in neodtujljivi pravi slovenskega naroda do samoodločbe« (glej Ustava RS) je po svoji zasnovi tudi nacionalistična, saj odraža narodovo prizadevanje in željo po vzpostavitvi in ohranitvi države slovenskega naroda (in njenih državljanov).

Družbena skupnost je povezana na temelju pravil, ki določajo položaj posameznika v tej skupnosti, krog njegovih pravic in dolžnosti. Te so s svoje strani odraz predstav, kako morajo posamezniki ravnati, da bodo kot skupnost lahko preživeli in zadovoljevali svoje potrebe /.../ za sodobno družbo je značilno, da so zaradi splošnega, še posebej hitrega tehnološkega razvoja notranji družbeni odnosi vse kompleksnejši, težje razumljivi, težje obvladljivi, in zlasti nedostopni samo moči posameznika /.../ sodobne pisane ustave so pravni izraz teh spoznanj (Bučar 2012, 15).

Ustava RS odraža velik miselni zasuk, ko govorimo o (ustavnem) pomenu državljskih dolžnosti. V priročniku Naš državljan denimo, izdanem leta 1962 v času SFRJ, je uvodni stavek sledeč: »danes marsikdo izmed naših delovnih ljudi ne ve, kakšne pravice ima in kakšne so njegove dolžnosti« (Šunderl 1962, 3). Priročnik, ki služi v pomoč državljanom pri razumevanju ustave in njihovi pravic ter dolžnosti nikakor ne izpušča slednjih; »Prešernova družba izdaja to knjigo z namenom, da bi našim delovnim ljudem omogočila seznaniti se s splošnimi pravicami in dolžnostmi, ki jih imajo kot državljanji Jugoslavije« (prav tam).

Ustava RS je primerljiva z ustavami v »starih demokracijah« zahodne Evrope in ravno to je njena bistvena hiba – primerljive ustave najdemo v državah z demokratično in parlamentarno tradicijo, le-ta pa je na slovenskem prostoru šibka. 45 let trajajoč enopartijski samoupravni socializem je, onemogočal politični pluralizem, ZKJ/ZKS pa je imela nesporen primat nad javnimi politikami. Slovenska ustava postavlja človeka oz. *posameznika* v ospredje, mu jamči številne pravice in ga (popolnoma) osvobodi miselnih in ideoloških okov. Pri tem pa velja

²⁰ Za slovenski narod je podobno kot za mnoge druge v tem delu Evrope značilen etnični tip formiranja, toda ustavna ureditev umešča Slovenijo v odprti tip »nacionalne države« s poudarjenim načelom državljanstva (Kovačič 2005, 224).

poudariti, da je bila ZKJ/ZKS skoraj petdeset let tista, ki je razmišljala za/o vodenju države in družbe, posamezniku/državljanu je sicer pustila udejstvovanje na družbeni in ekonomski »mikro ravni« (samoupravljanje v podjetjih), ni pa ga 'bremenila' pri vodenju zadev državnega oz. širšega družbenega pomena. USRS je državljanom nalagala številne dolžnosti, ki so praviloma pripisane veliki večini ustavno garantiranih pravic.

URS je iz perspektive državljanskih dolžnosti in odgovornosti veliko olajšanje za državljane, saj število zlasti političnih pravic poveča, pomensko obdrži velik del ekonomskih in socialnih pravic državljane pa ustavno-pravno malodane razbremeni kakršnekoli dolžnosti (vis-à-vis državi, javnim ustanovam, sodržavljanom ipd.). URS pusti vprašanje državljanske odgovornosti povsem odprto oz. se ga le bežno dotika, kar je bistvena razlika v primerjavi z njeno uradno predhodnico USRS/USFRJ. Čeprav je po mnenju nekaterih bila oblikovana na evolutiven način²¹, je »pometla« obsežen (esencialen) vsebinski del prejšnje ustave.

Tvorci URS so očitno v kontekstu 'bega iz socialistične družbe' in pod močnim vplivom modernega zahodnega razumevanja pomena ustave 'pozabili', da so moderne, zahodne ustave pisane za potrebe družb, ki kontinuirano z več desetletno kilometrino delujejo v okvirih demokracije, pravne države, strankarskega pluralizma itd.

Predrzna domneva je, da bi ustava tipa URS bistveno bolje v praksi »uspevala« v državi z demokratično tradicijo. Zato je načrtana pot slovenska pot v demokratično družbo z delujočo pravno državo pogosto tako mukotrpa. Glede na številne ne le protizakonske, marveč protiustavne prakse tako s strani državljanov kot celo države same v RS, ki jih zasledujemo v Sloveniji²² se kaže naslednje: demokratična tranzicija, kaj šele konsolidacija se v Sloveniji nikakor ni zaključila. Miselni preskok in tempo tega istega preskoka, ki ga nalaga URS je gromozanski in večini državljanov, celo tistim, ki jo krmilijo, v marsičem še vedno težko razumljiv. Cerar denimo navaja (2009, 65), da je v prav v politični eliti, ki bi državljanom morala nuditi vrednostno pozitiven zgled, precej posameznikov in skupin, ki v svoji zavesti in praksi ohranjajo vrednostno negativne (npr. avtoritarne) vzorce mišljenja iz pretekle, nedemokratične ureditve. Cerar navaja (2009, 65), da proces prevrednotenja ustavnopravnih

²¹ Ustava RS je bila oblikovana na evolutiven in ne na revolucionaren način, kar je na eni strani razvidno iz dejstva, da je ustava nastajala postopoma, skozi daljše časovno obdobje (ustavni osnutek se je izgrajeval približno dve leti, ustavni predlog pa še nadaljnje leto dni), na drugi strani pa iz kontinuitete med novo in staro ustavno ureditvijo (Cerar 1992, 8).

²²Glej denimo Bučar 2012, 17–9; Cerar 2012, 141–50; Cerar 2013; Zajc 2014, 57–9; itd.

vrednot še ni povsem zaključen, čeprav je v pretežni meri realiziran. Razumevanje branja ustave, ki praktično zgolj našteva pravice državljanov in ob tem molči o državljanskih dolžnostih in odlikah, je za državljane zavajajoče; URS namreč daje vtis, da je RS zgolj »država pravic in nobenih dolžnosti«.

V družbah z močno demokratično tradicijo je tovrsten zapis verjetno zadosten oz. skladen z državljansko zavestjo večine državljanov in zanje razumljiv, zapis dolžnosti državljanov v ustavno pa verjetno celo nepotreben, saj se velika večina državljanov zaveda svojih odgovornosti, ne glede na dejstvo, da te niso izrecno omenjene v ustavi, torej v najvišjem pravnem aktu, ki odraža poglobitve vrednote in smernice neke družbe. V Sloveniji, državi, kjer je bilo v času socializma ljudi potrebno opominjati, da morajo v šolo, da morajo v službo ipd. in kjer je ZK skrbela za vse pomembne odločitve, pa je pričakovati prej omenjeno, izraz velikega precenjevanja zrelosti novo nastale slovenske nacije oz. napačna temeljna predpostavka na kateri je bila spisana današnja URS.

Kymlicka pojasnjuje kakšnim predpogojem mora biti zadoščeno, da lahko v njih normalno deluje liberalna demokracija (2005, 414): »Za družbo hudičev liberalna demokracija ni mogoča, a drži tudi, da pogoj zanjo ni družba angelov«. V kolikor njegov stavek nekoliko preoblikujemo in postavimo v slovenski kontekst bi lahko zvenel sledeče: za »populacijo družbeno neodgovornih in nezainteresiranih državljanov« delujoča liberalna demokracija ni mogoča. Kymlicka nadaljuje (prav tam), da je za delovanje liberalne družbe potrebno dosežati kritičen prag – število državljanov z državljanskimi krepostmi mora biti zadovoljivo.

'Oče' slovenske ustave, kot ga radi poimenujemo, France Bučar, danes, skoraj štiriindvajset let po osamosvojitvi Republike Slovenije o projektu Republika Slovenija pesimistično razmišlja:

Predpostavke na katerih smo vse skupaj gradili, so se izkazale za napačne /.../ Ostali smo tam, to je tragično spoznanje o naši državi, kjer smo bili. Napačna je bila predpostavka, kakšni smo Slovenci kot nacija, kaj smo, kaj hočemo. Naše predpostavke o Slovencih so bile, da smo sposobni urejati moderno, demokratično skupnost. Očitno pa kot narod še nismo dozoreli za samostojno državo. Zelo jasno se je potrdil Cankarjev, četudi pesniški citat: »Za hlapce rojeni, za hlapce vzgojeni, ustvarjeni za hlapčevanje« /.../ nimamo odnosa do lastne države. Ravno tiste slovenske lastnosti, na katere smo bili zelo ponosni, discipliniranost, delavnost, zanesljivost, so bile v interesu tistih, ki so nam vladali. Ta model nam je ostal v glavi. Čim smo prišli do lastne države, nismo sposobni oblikovati predstave o njej (2015, 30).

Ustava seveda s strani pravnih subjektov terja spoštovanje svojih načel in pravil (Cerar 2009, 66). Tudi Cerar (2009, 66) opaza in opozarja, da kadar ustava zahteva nekaj, za kar družba še pretežno ni dozorela, se nujno pojavijo težave in dodaja, da se je potrebno zavedati, da je vsak radikalni prehod v nov vrednotenjski sistem za povprečnega človeka zahteven spoznavni oz. psihološki proces, ki ga moramo ocenjevati strpno in potrpežljivo (prav tam). Bučar opozarja (2012, 16), da je totalitarni eksodus v določeni meri omajal zaupanje v državo in njen pravni red, na drugi strani pa je lastna država še vedno tujek v lastni zavesti. Po Cerarju (2012, 149) se na *kolektivni emocionalni ravni* Slovenci v samostojni državi, v veliki meri soočamo sami s seboj, pri čemer le zelo počasi zorimo v svoji državljanski mentaliteti.

Projekta osamosvajanja, pridobivanja nacionalne suverenosti in izpeljavo politične, ekonomske, družbene in ustavnopravne osamosvojitve so se Slovenci ustavno gledano lotili velikopotezno z enim samim gromozanskim korakom, ki je v svojem srži ponazarjal odmik od s totalitarizmom prežete Jugoslavije in nenazadnje njene ustave, kot pravno-političnega temeljna njenega ustroja. V »begu od totalitarizma« in v demokratično-pluralistično-liberalnem duhu oz. ozračju, so avtorji današnje veljavne slovenske ustave (namenoma) spregledali in izpustili sklop ali opus ustavnih določil, ki določajo in nalagajo dolžnosti in obveznosti državljanom. Bučar (2012, 15) razlaga, da so »sodobne pisane ustave pravni izraz splošnega družbenega razvoja, kompleksnostjo medsebojnih notranjih družbenih odnosov, hitrega tehnološkega napredka«. Trdim, da je URS nepopolna sinteza kompleksnih družbenih odnosov oz., da (skoraj) ne vsebuje enega izmed dveh temeljnih konstitutivnih členov »resne« in »realnodružbene« ustave – govorim seveda o odsotnosti vpetosti državljanskih dolžnosti v URS. Kljub temu, da URS kot temeljni pravni akt »pomete« s totalitarnimi pogledi družbene ureditve, kar ji daje močno legitimnost in jo postavlja v izhodiščno veliko (samoohranitveno, trajnostno) boljši položaj vis-à-vis ustavi SRS ali ustavi SFRJ, smatram, da je *hiba* slovenske ustave, ki ne govori o temeljnih dolžnostih njenih državljanov, voditeljev (o teh pravzaprav deloma govori), upravljavcev in ostalih akterjev, velika. Odsotnost opusa nalagajočega (osnovne) državljanske dolžnosti je *velika hiba* slovenske ustave.

Postavlja se vprašanje kdaj (če sploh kdaj) bo slovenska družba dosegla nujno potrebno kritično maso ljudi z razvitimi državljanskimi vrlinami, katera je nujna za izvrševanje liberalne demokracije. Dokler bo nivo »krepkih državljanov« podhranjen, lahko govorimo o

zgolj o sistemu kvazi liberalne demokracije in nič več. Po tem scenariju lahko traja demokratična transformacija slovenske družbe še desetletja.

Bolj pesimističen scenarij je, da slovenska družbo še dolgo (desetletja) ne bo dozorela v zadostni meri, da bi suvereno vršila demokratični proces kot ga zahteva koncept liberalne demokracije. Upoštevajoč ta pesimističen, a nič kaj nerealen scenarij, se kot najočitnejša možnost ponuja redefinicija družbenega sistema in ustave kot najvišjega pravnega dokumenta slovenske države in družbe. Tovrstna ponovno definirana slovenska ustava bi morda celo pomenila korak ali pol koraka nazaj v strogem smislu sodobnosti ustave in na njej temelječe družbe. Pa vendar kot temeljna varuhinja človekovih pravic in svoboščin bi ustava nedvoumno morala vsebovati člene, ki bi državljanom nalagali tudi njihove dolžnosti in obveznosti. Četudi bi bila ustava upoštevajoč svojo zgradbo in vsebino »korak ali pol koraka premaknjena nazaj v zgodovino« bi utegnila obroditi sadove, saj bi bila Slovencem, »bolj pisana na kožo«, zlasti upoštevajoč slovenskemu negativnemu dojemanju državnosti (v preteklosti, v okviru »tujih državnih tvorb«, pa tudi v sedanjosti) in upoštevajoč šibek obstoj občutka lastne odgovornosti do ostalih členov oz. članov slovenske družbe.

Nekateri avtorji (Hribar 2009, Pavčnik 2012) navajajo odsotnost alineje o 'svetosti življenja' tudi kot odsotnost zapisa pomena odgovornosti človeka. Pavčnikovo razumevanje (glej Pavčnik 2012, 41) doseganja večje odgovornosti človeka je sledeče: »Če bi bili navedeni alineji preambule, ki sta bili v nadaljnjih postopkih opuščeni (še posebej alineja o svetosti življenja), sprejeti v veljavno Ustavo, bi bilo bistveno bolj jasno povedano, da je človek odgovorno bitje«.

Sprememba ustave »zgolj« za potrebe dviga zavesti Slovencev o potrebi zavedanja in izvrševanja državljanskih dolžnosti zveni, kljub svojemu nespornemu pomenu zlasti za delovanje političnega sistema in družbe tipa država, (pre)ambiciozen korak in projekt. Upoštevajoč dejstvo, da je URS dokument, ki so ga posredno pred »zgolj« petindvajsetimi leti potrdili in mu tako dali legitimnost državljanji Slovenije in to s prepričljivo večino, se zdijo koreniti posegi v URS v (že) v tem času preuranjeni. Krepitev državljanskih vrlin bi morebiti kazalo urejati na zakonski ravni v kontekstu državljanske in domovinske vzgoje v (osnovnih) šolah. Na takšen način bi mladim generacijam Slovencev poleg treh ostalih poglavitnih motivacijskih dejavnikov patriotizma (integracijski, redistributivni, kompenzacijski) (glej Sardoč 2014, 16–18) razvili odnosov tudi do tretjega postulata patriotizma – impulza

odgovornosti, »ki naj bi spodbujal razvijanje odgovornosti in lojalnosti posameznika« (Sardoč 2014, 17).

Krepitev privzgoje državljanskih vrlin je vsekakor korak v smer izoblikovanje bolj odgovorne družbe in posledično boljše družbe. Nabor državljanskih vrlin je seveda širok, pri čemer velja izpostaviti krepitev mnenja oz. stališča državljanov do izvrševanja določenih temeljnih državljanskih in družbenih dolžnosti. Kljub nespornemu pomenu socializacije mlade generacije Slovencev v ljudi z določenimi *temeljnimi državljanskimi kvaliteta* oz. *vrlinami* ne gre od prav vsakega osnovnošolca ali srednješolca pričakovati poznavanje širokega opusa državljanskih ali celo političnih, politoloških, socioloških, pravnih in filozofskih vsebin – naloga in cilj osnovnošolskega in srednješolskega izobraževanja sta kot že rečeno 'privzgojiti temeljne državljanske vrline' vsem bodočim polnopravnim državljanom in posledično »ustvariti« generacije ljudi, ki bodo ne le alergične, ampak tudi (seveda v demokratičnih okvirih) prezirljive in netolerantne do (grobih) kršitev »odpadniških« sodržavljanov vis-à-vis ostalim državljanov, državi ali (državnim) institucijam. Z drugimi besedami, zlasti za kršitve »ekonomsko-fiskalnega« in »institucionalnega« aspekta državljanske morale bi veljalo v slovensko družbe vnesti koncept *ničelne tolerance*²³. Omenjeni koncept bi se moral oprijeti oz. cilja v prvi in v polni meri na zaposlene v javni službah, zlasti tistih na vodilnih položajih (predsednik republike, predsednik vlade, ministri, parlamentarci, upravljalci državnih podjetij oz. državnega premoženja ipd.), v nekoliko blažji, a še vedno nesporni formi pa tudi ostalih zaposlenih v javnih službah in v končni fazi vseh državljanov (pri tem velja upoštevati načelo *selektivne netolerance*, glej Sardoč 2014, 75²⁴).

Šolski sistem ima vzvode in moč pri socializacijski funkciji in pri funkciji privzgoje državljanskih vrlin. Pomemben del socializacije mladih državljanov poteka v družini in čedalje več tudi v šoli, kjer mladi preživijo vse več svojega časa, zato je pomembno veliko pozornosti nameniti prav trenutnemu stanju v slovenskem osnovnošolskem izobraževalnem sistemu (Prebilič 2011).

²³O principu *ničelne tolerance* piše Sardoč (glej Sardoč 2014, 71–5); neposrednost sporočila, da je vsakršno toleriranje praks ali dejanj, ki so (tako ali drugače) problematična, nedopustno oz. nesprejemljivo, je jasna in nedvoumna – zato se ničelna toleranca pojavlja kot osrednji koncept utemeljitve javnih politik, ki naj bi različne družbene probleme zmanjšale ali celo odpravile.

²⁴Da slogani in manifesti ne postanejo prazni, politike spoprijemanja z različnimi družbenimi problemi pa slepe, je neselektivno uporabo politik ničelne tolerance treba nadomestiti s *selektivno netoleranco* (Sardoč 2014, 75).

7.2.3 Presek ugotovitev in spoznaj

Nikakor ne gre ignorirati dognanja mnogih avtorjev, ki opozarjajo na nedržavotvorne prakse državljanov Slovenije. Na podlagi »hitre obnovitve misli« avtorjev, ki opozarjajo na pomanjkanje državotvornih oz. državljansko moralnih dejanj slovenskih državljanov se odpirajo nova vprašanja v smeri temeljitejše (kvalitativne) analize državljanske morale Slovencev zlasti v povezavi z (precej verjetno) *diskrepanco* med deklarativnim državljansko moralnim in dejanskim odnosom oz. državljansko moralnim vedenjem državljanov. Drugo veliko vprašanje, ki bi se ukvarjalo z državljansko moralno slovenskih elit, bi utegnilo ponuditi dodatna pojasnila o »negativnih šampionih slovenske državljanske morale«, zlasti, če imamo pred očmi ugotovitve avtorjev o strahoviti pokvarjenosti in nemoralnosti slovenskih elit²⁵. Že na tem mestu velja opozoriti, da bi poglobljene analize o vprašanju državljanske morale Slovencev terjale inovativne metodološke pristope, kajti, kot indicirajo rezultati opravljene analize, velja pri ljudeh, konkretno pri Slovencih bistveno bolj upoštevati njihova dejanja in početja kot njihova deklarativna stališča.

V sklepnem delu prihajamo do nevhvaležnega, a precej verjetnega spoznanja. Rezultati primerjalne analize državljanske morale Evropejcev in Slovencev kot osrednjega predmeta preučevanja ne dajejo nedvoumnih zaključkov. Glede na uporabljeno metodologijo in glede na ugotovljena spoznanja tokom pisanja naloge prihajamo do spoznanja, da bi bil morda ustrežnejši naslov naloge (oz. podnaslov) sledeč: Državljanska morala Slovencev: Slovenci o svoji državljanski moralni. Težko se je znebiti občutka, da dobljeni rezultati raziskave primarno odslikavajo pričakovane družbene norme o tem, kakšna naj bi bila državljanska morala Slovencev, ne pa dejstva, kakšna v resnici je.

Nekdanji socialistični ustavi (USRS, USFRJ) ste gotovi (so)zaslužni za ponotranjenje principov državljanskih vrlin med slovenskimi državljani. Nekdanji socialistični ustavi nista zgolj »krivi« za ugotovljeno vzorno državljansko moralno Slovencev – kot poglavitni činiteljici enotnega duha nekdanje države sta potencialno krivi (v pravem, negativnem pomenu besede) za (morebitno veliko) diskrepanco med deklarativnim in dejanskim odnosom do državljanske morale in vedenja v skladu z državljanskimi vrlinami Slovencev (podobne velja za Bolgare, oz. narode JVE in VE).

²⁵Glej denimo Vehovar 2013: Slovenske elite so grozljivo skorumpirane.

Dejstvo, da zavzemajo Slovenci (deklarativno) zgledna stališča do vprašanj državljanske morale, še ne pomeni, da je tudi njihovo dejansko obnašanje odslikava njihovih deklarativnih pozicij. Zelo verjetno se zdi, da odslikavajo rezultati primerjalne analize veliko bolj kot dejansko (de facto) družbeno moralo Slovencev, pričakovane družbene norme, ki jih goji slovenska družba. Težko se je znebiti občutka, da Slovenci skupaj z ostalimi (nekdanjimi) vzhodnimi družbami ne premorejo (prave) sposobnosti kritičnega vrednotenja lastne državljanske morale. Upoštevajoč ta scenarij razkrivajo rezultati primerjalne analize zgolj pričakovane družbene norme slovenske družbe, ne pa tudi solidno oceno državljanske morale Slovencev.

Ob koncu magistrske naloge se sprašujem kakšne metode in modele bi bilo potrebno uporabiti, če bi želeli dobiti zares verodostojne podatke o dejanski (de facto) državljanski morali neke družbe... Občutek imam, da bi preverljive in točne podatke lahko dobili denimo z 'intenzivnim monitoringom' reprezentativnega vzorca prostovoljcev. Monitoringom, ki bi spominjal na aktivnosti tajnih služb in njim podobnih inštitucij in bi moral zajemati številne nujne predpostavke za uspešno družboslovno raziskovanje. Ljudje oz. v konkretnem primeru Slovenci smo očitno v trenutni fazi kar se tiče vprašanj državljanske morale (podzavestno) neiskreni in nesposobni resne samorefleksije, kaj šele iskrenih odgovorov. Morda manifestirajo odgovori Slovencev globoko post-socialistično/tranzicijsko/turbo-kapitalistično klimo v kateri živimo...

8 LITERATURA

Accetto, Matej. 1999. Širše implikacije problema državljanstva – sorazmernost legitimnih interesov države in interesov posameznika. Slovensko javno pravo na prehodu v novo tisočletje. *Dnevi javnega prava*, Portorož, 7.-9.; 591–606. Ljubljana: Inštitut za javno upravo.

Agamben, Giorgio. 2004. *Homo Sacer: suverena oblast in golo življenje*. Ljubljana: Študentska založba.

Arendt, Hannah. 1951/1973. *The Origins of Totalitarianism*. New York: Harcourt.

--- 1958. Vita Activa. V *Kaj je politika: kompendij sodobnih teorij politike*, ur. Adolf Bibič in Igor Lukšič, 295–306. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Avineri, Shlomo in Avner de-Shalit, ur. 2004. *Komunitarizem in individualizem*. Ljubljana: Založba Sophia.

Balibar, Etienne. 2007. *Mi, državljani Evrope?: meje, država, ljudstvo*. Ljubljana: Sophia.

Bahovec, Igor. 2005. *Skupnosti: teorije, oblike, pomeni*. Ljubljana: Založba Sofija.

Barber, L. Bonnie. 1999. *Adolescent Participation in rganized Activities*. Phoenix: University of Arizona.

Berger, Peter in Thomas Luckman. 1999: *Modernost, pluralizem in kriza smisla: Orientacija modernega človeka*. Ljubljana: Nova revija.

Bauboeck, Rainer. 2003. Towards a Political Theory of Migrant Transnationalism. *The International Migration Review* 37(3): 700–723.

Bibič, Adolf. 1990. Renesansa državljanstva, konsenz in principi večine. V *(Kon)fedarizem; večinsko odločanje in konsenz*, ur. Stane Kranjc in Berni Strmičnik, 11–26. Ankaran: Slovensko politološko društvo.

--- 1997. *Politološki preseki: civilna družba in politični pluralizem*. Ljubljana: FDV.

Brubaker, Rogers. 2010. In the Name of the Nation: Reflections on Nationalism and Patriotism. *Citizenship Studies* 8 (2): 115–127.

Brubaker, Rogers. 1996. *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. Cambridge MA, London: Harvard University Press.

Brehm, John in Wendy Rahm. 1997. Individual –level evidence for the causes and consequences of social capital. *American Journal of Political Science* 41: 999–1023.

Burt, Roland. 1992. The Social Structure of Competition. *Networks and Organization: Structure, Form and Action*: 57–91.

Bučar, France. 1993. *Prehod čez rdeče morje*. Ljubljana: Mihelač.

Bulmer, Martin in Anthony Rens, ur. 1996. *Citizenship Today: The contemporary relevance of T.H. Marshall*. London: UCL Press.

Cairns, Alan in Cynthia Williams, ur. 1985. *Constitutionalism, Citizenship and Society in Canada: An Overview*. Toronto: University of Toronto Press.

Cerar, Miro. 2003. *Temelji ustavne ureditve, človekove pravice in temeljne svoboščine, gospodarska in socialna razmerja*. Dostopno prek: <http://pravnica.net/literatura/pravniski-drzavni-izpit/ustavno-pravo/temelji-ustavne-ureditve-clovekove-pravice-in-temeljne-svoboscine-gospodarska-in-socialna-razmerja-dr-miro-cerar/366/> (25. marec 2014).

--- 2009. »Pisateljska ustava« in prevrednotenje (ustavnopravnih) vrednot. V *Izvori slovenske ustave*, ur. Tine Hribar, 61–69. Ljubljana: Državni svet RS.

Connolly, E. William. 1975. *Politične vede in ideologija*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Dagger, Richard ed. 1997. *Civic Virtues: Rights, Citizenship and Republican Liberalism*. New York, Oxford: Oxford University Press.

Der Ständige Ausschuss für geographische Namen. Dostopno prek: <http://141.74.33.52/stagn/> (18. november 2014).

De Tocqueville, Alexis. 1996. *Demokracija v Ameriki*. Ljubljana: Krtina.

Deželan, Tomaž. 2009a. *Naproti evropskemu federalizmu?* Ljubljana: FDV.

--- 2009b. *Relevantnost tradicij državljanstva*. Ljubljana: FDV.

--- 2013. University and the »Making« of a Good Citizen: Between Competing Normative Vision and the Empirical Reality. *Challenges of Citizenship in Higher Education*: 92–112.

--- 2014. *Državljan v razmerju do države*. Ljubljana: Založba FDV.

Deželan, Tomaž, Danica Fink Hafner, Mitja Hafner Fink in Samo Uhan. 2007. *Državljanstvo brez meja?* Ljubljana: FDV.

Dwyer, Peter. 2000. *Welfare Rights and Responsibilities: Contesting Social Citizenship*. Bristol: The Policy Press.

Elazar, Daniel J. 1987. *Exploring Federalism*. Tuscaloosa: The University of Alabama Press.

Etzioni, Amitai. 1997. *The new golden rule*. London: Profile books.

EVS. 2011. *European Values Study 1981-2008, Longitudinal Data File*. GESIS Data Archive, Cologne, Germany, ZA4804 Data File Version 2.0.0 (2011-12-30), doi:10.4232/1.11005. Dostopno prek: <http://zcat.gesis.org/webview/> (15. december 2014).

Falk, Richard. 1994. The making of Global Citizenship. V *The Condition of Citizenship*, ur. Bart Van Steenberg, 127–40. London: Sage Publications Ltd.

Faulks, Keith. 2000. *Citizenship*. London: Routledge.

Franc, Milan. 2006. *Kriza liberalizma v ZDA: med pravicami posameznikov in nevtralnno državo*. Dostopno prek: http://zofijini.net/modrost_kriza/ (30. januar 2015).

Freedon, Michael. 1998. Is nationalism a distinct ideology? *Political Studies XLVI* 748– 765.

Galston, William. 1992. *Virtue*. New York: New York University Press.

Gorjup, Petra. 2008. *Koncept državljanstva na primeru evropskega državljanstva*. Diplomsko delo. Ljubljana: FDV.

Grad, Franc ur. 1999. *državna ureditev Slovenije, tretja spremenjena in dopolnjena izdaja*. Ljubljana: Uradni list RS.

- Heater, Derek. 1999. *What is Citizenship?* Cambridge: Polity Press.
- Held, David. 2000. The Changing Contours of Political Community: Rethinking Democracy in the Context of Globalization. V *Global Democracy: Key Debates*. Barry Holden (ur.). London in New York Routledge.
- Hoskin, Byrony in Massimiliano Marscherini. 2009. Measuring Active Citizenship through the development of a Composite Indicator. *Social Indicator Research*, 90: 459–488.
- Hribar, Tine, ur.. 2009. *Izvori slovenske ustave*. Ljubljana: Državni svet Republike Slovenije.
- Ihan, Alojz. 2012. *Državlanski eseji*. Ljubljana: Koda.
- ISSP Research Group 2012. *International Social Survey Programme 2004: Citizenship (ISSP 2004)*. GESIS Data Archive, Cologne. ZA3950 Data file Version 1.3.0, doi:10.4232/1.11372 Dostopno prek: <http://zacat.gesis.org/webview/index.jsp?object=http://zacat.gesis.org/obj/fStudy/ZA3950> (15. december 2014).
- Jambrek, Peter. 1992. *Ustavna demokracije*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Janoski, Thomas. 1998. *Citizenship and civil society: a framework of rights and obligations in liberal, traditional, and social democratic regimes*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Južnič, Stane. 1992. Državljanstvo. V *Nastajanje slovenske državnosti*, 409–417. Bibič, Adolf (ur.). Ljubljana: FDV.
- Kaučič, Igor, ur. 2012. *Pomen ustavnosti in ustavna demokracija*. Ljubljana: Tiskarna Pleško.
- Kaučič, Igor in Franc Grad. 2000. *Ustavna ureditev Slovenije*. Ljubljana: Gospodarski vestnik.
- Keresteš, Tomaž. 2005. *Uvod v teorijo države*. Dostopno prek: http://www.pf.uni-mb.si/datoteke/kerestesUPZ/teorija_drzave_-_skripta.pdf (25. marec 2014). Maribor: Pravna Fakulteta.

Kocjančič, Rudi. 1995. *Ustava Republike Slovenije*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Visoka upravna šola.

Kocjančič, Rudi, Ciril Ribičič, Franc Grad in Igor Kaučič. 1998. *Ustavno pravo Slovenije*. Ljubljana: Visoka upravna šola.

Kohn, Hans. 1944. *The Idea of Nationalism*. New York: Collier-Macmillan.

Kopač, Anja. 2005. Od brezpogojne k pogojevani državi blaginje: spremembe znotraj koncepta državljanstva. *Družboslovne razprave Xxi* (49/50): 51–64.

--- 2004. *Aktivacija – obrat v socialni politiki*. Ljubljana: Znanstvene knjižnica FDV.

Koron, Jana. 2011. *Državljanstvo v FLRJ, SFRJ in RS*. Diplomsko delo. Ljubljana: FDV.

Kovačič, Gorazd. 2005. *Zagate z nacijo v Nacionalizem: teorija, ideologija, zgodovina*. Ljubljana: Biro M.

Kristan, Ivan. 1980. *Družbena ureditev SFRJ*. Maribor: Založba Obzorja.

Kuhelj, Alenka. 2003. Nacionalno in nadnacionalno državljanstvo v razmerah demokracije: pravno-politični diskurz o evropskem državljanstvu. *Zbornik referatov/ X. dnevi slovenske uprave, Portorož, 25., 26., 27. september 2003*, 223–233. Ljubljana: Fakulteta za upravo.

Kymlicka, Will. 2005. *Sodobna politična filozofija: uvod*. Ljubljana: NUK.

Kymlicka, Will in Wayne Norman. 1994. Return of the Citizens: A Survey of Recent Work on Citizenship Theory. *Ethics* 104: 352–381.

Kymlicka, Will. 1990. *Contemporary Political Philosophy, An Introduction*. Oxford: Clarendon Press.

Letki, Natalia. 2006. Investigating the Roots of Civic Morality: Trust, Social Capital, and Institutional Performance. *Political Behaviour* 28 (4): 305–325.

Listhaug, Ola in Kristen Ringdal. 2004. Civic Morality in Stable, New, and Half-hearted Democraciesv *European Values at the Turn of the Mellennium*. Leiden, Boston: Brill.

Lukšič, Igor. 1992. Politične doktrine v Ustavi republike Slovenije. *Teorija in praksa* 29 (3–4): 305–309.

--- 1994. *Liberalizem versus korporativizem*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Luthar, Oto. 2007. *Misliti domoljubje = misliti s svojo glavo*. Dostopno prek: http://www.drzavljanska-vzgoja.org/Portals/0/Dokumenti/clanki/Luthar_DMG_3.pdf (1. oktober 2014).

Macedo. Stephen. 1990. *Liberal Virtues: Citizenship, Virtue and Community*. Oxford: Oxford University Press.

Magnette, Paul. 2005. *Citizenship: The History of an Idea*. Colchester: European Consortium for Political Research.

Marshall, T. H. 1950. *Citizenship and Social Class*. Cambridge: University Press.

Matteucci, Nicola. 1999. *Novoveška država: izrazoslovje in pota*. Ljubljana: FDV.

Mindus, Patricia. 2007. An Entagled Model for Assessing Some New Trend in EU. *CINEFOGO Midterm Conference on European Citizenship*. Roskilde: Roskilde University.

Mladina. 2015. Intervju s prvim predsednikom slovenskega parlamenta: dr. France Bučar, 9. januar 2015 (2), 28–33. Ljubljana: Mladina.

Negri, Antonio in Michael Hardt. 2003. *Imperij*. Ljubljana: Študentska založba.

Newman, Michael. 1997. *Democracy, Sovereignty and the European Union*. London: C. Hurst & Co. (Publishers) Ltd.

Stric Marč. 2013. *Morala Slovencev v luči protikorupcijske komisije*. Dostopno prek: <http://stricmarc.blog.siol.net/2013/01/13/morala-slovencev-v-luci-protikorupcijske-komisije/> (10. maj 2014).

Orviaska, Marta in John Hudson. 2002. Tax evasion, civic duty and the law abiding citizen. *European Journal of Political Economy* 19: 83–102.

Pavčnik, Marjan. 2009. *Materia Constitutionis – glose ob »pisateljski ustavi«* V *Izvori slovenske*, ur. Tine Hribar, 69–73. Ljubljana: Državni svet RS.

- Pikalo, Jernej. 2003. *Neoliberalna globalizacija in država*. Ljubljana: Sophia.
- Polič, Vasilij. 1997. *Državljanstvo: statusna stanja človeka in državljana v Republiki Sloveniji*. Ljubljana: Center Marketing International.
- Politička enciklopedija*. 1975. Savremena administracija. Beograd.
- Powell, John. 2002. *Urban Sprawl: Causes, Consequences and Policy Responses*. Washington D.C.: Urban Institute Press.
- Prebilič, Vladimir in Jelena Juvan, ur. 2014. *Aktivno državljanstvo in domovina, zbornik prispevkov*. Ljubljana: Zavod RS za šolstvo.
- Prunk, Janko. 2002. *Kratka zgodovina Slovenije*. Ljubljana: Založba Grad.
- Pungartnik, Marjan ur. 1988. *Kakšno ustavo potrebujemo*. Ljubljana: Tozd Komunist Ljubljana.
- Putman, Robert. 1993. *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. New Jersey: Princeton University Press.
- Rawls, John. 1994. *A Theory of Justice*. Cambridge, MA: Harcard University Press.
- Ribičič, Ciril, 1992. *Ustavnopravni vidiki osamosvajanja Slovenije*. Ljubljana: ČZ Uradni list RS.
- Rizman, M. Rudolf. 2000. Relevance of Nationalism for Democratic Citizenship. *Javnost* 7(1): 5–13.
- Rousseau, Jean Jacques. 1962. *Družbena pogodba*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Sardoč, Mitja, ur. 2014. *Osnovni pojmi in dileme državlanske vzgoje*. Ljubljana: Civitas.
- Satre, Jean-Paul. 1972. *Muhe*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Selbourne, David. 1994. *The Principle of Duty*. London: Sinclair-Stevenson.
- Simeon, Richard. 2009. Constitutional Design and Change in Federal Systems: Issues and Questions. *The Journal of Federalism* 2009 39 (2): 241–261.

Shafir, Gershonur. 1998. *The Citizenship Debates, A Reader*. Minneapolis, London: University of Minnesota Press.

Smith, D. Anthony. 2005. *Nacionalizem: Teorija, ideologija, zgodovina*. Ljubljana: Biro M.

Soysal, Yasemin Nuhoglu. 1998. Towards a Postnational Model of Membership. V Gershon Shafir (ur.) *The Citizenship Debates*. Minneapolis, London: University of Minnesota Press.

Šeligo, Rudi ur. 1987. *Javna tribuna Društva slovenskih pisateljev o ustavnih spremembah*. Ljubljana: Partizanska knjiga.

Šnuderl, Makso. 1962. *Naš državljan*. Ljubljana: Prešernova družba.

Šturm, Lovro ur. 2010. *Komentar Ustave Republike Slovenije*. Kranj: Fakulteta za državne in evropske študije.

Thorley, John. 1998. *Atenska demokracija*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Toplak, Cirila in Žiga Vodovnik. 2011. *Nov(o) državljan(stvo)*. Ljubljana: Sophia.

Toš, Niko in skupina. 2013. Slovensko javno mnenje: Opis serije [datoteka podatkov]. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij [izdelava], 1968-2012. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Arhiv družboslovnih podatkov [distribucija].

Turner, Bryan. 2009. *Can We Live Forever?: A Sociological and Moral Inquiry*. London: Anthem Press.

Ude, Lojze. 1992. *Ustava Republike Slovenije: z uvodnim komentarjem dr. Lojzeta Udeta, dr. Franca Grada in Mira Cerarja ml.* Ljubljana: Uradni list Republike Slovenije.

Unk, Alenka. 2006. *Ideološka struktura ustave Republike Slovenije*. Diplomsko delo. Ljubljana: FDV.

Urbančič, Ivan. 1982. Nekaj skic za začetek Nove revije: nadaljevanje v *Nova revija* 2, 227–231. Ljubljana.

Urbančič, Ivan. 1989. Sedemdeset let Jugoslavije v *Nova revija* 85/86, 789–817. Ljubljana.

Ustava Republike Slovenije (ULRS). Uradni list RS, št. 33/91-I, 42/97, 66/2000, 24/03, 69/04, 68/06 in 47/13. Dostopno prek: <http://www.us-rs.si/o-sodiscu/pravna-podlaga/ustava/> (8. oktober 2014).

Ustava Socialistične Federativne Republike Jugoslavije (USFRJ) Uradni list SFRJ, št. 4/1974.

Ustava Socialistične Republike Slovenije (USRS). Uradni list SRS, št. 6/1974.

Van Gunsteren, Herman. 1998. *A Theory of Citizenship: Organizing Plurality in Contemporary Democracies*. Boulder, Oxford: Westview Press.

Van Steenberg, Bart, ur. 1994. *The Condition of Citizenship*. London: Sage Publications Ltd.

Viroli, Maurizio. 1995. *For Love of Country: An Essay on Patriotism and Nationalism*. Oxford: Oxford University Press.

Walzer, Michael, ur. 1998. *Toward a Global Civil Society*. Oxford: Berghahn Books Providence.